تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

جەلادەت عالی بەدرخان

لە بارەی کێشەی کوردەوە

سەبارەت بە یاسای دوورخستنەوەو بلاوەپێکردنی کوردان

منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com

لە تورکییەوە وەرگێڕانی

نزیان ڕۆژهەڵاتی

سلێمانی [illegible]

جەلادەت عالی بەدرخان
"هەرەکۆل ئازیزان"

لەبارەی کێشەی کوردەوە

سەبارەت بە دوورخستنەوەو بڵاوەپێکردنی کوردان

وەرگێڕ
زریان ڕۆژهەڵاتی

بنکەی ژین
سلێمانی ٢٠٠٦

٩٥٦,٤٦
ب ٢٨٢ بەدرخان، جەلادەت عالی.
لەبارەی کێشەی کوردەوە: سەبارەت بە دوورخستنەوەو بڵاوەپێکردنی کوردان / نووسینی جەلادەت عالی بەدرخان، لە تورکییەوە وەرگێڕانی زریان ڕۆژهەڵاتی. – سلێمانی: بنکەی ژین، ٢٠٠٦.
ل، ١٤,٥ × ٢٠,٥ سم.
١- کوردستانی تورکیا- مێژوو ئ- ڕۆژهەڵاتی، زریان (وەرگێڕ)
ب- ناونیشان
کتێبخانەی گشتیی سلێمانی زانیاریی سەرەتاییی پێڕستو پۆلێنی ئامادە کردووە

سەرپەرشتی لەچاپدراوەکانی بنکە: سدیق ساڵح

زنجیرە: ٣٢
کتێب: لەبارەی کێشەی کوردەوە، سەبارەت بە دوورخستنەوەو بڵاوەپێکردنی کوردان
نووسەر: جەلادەت عالی بەدرخان
لە تورکییەوە وەرگێڕان: زریان ڕۆژهەڵاتی
تایپ: بەیان محەمەد عەبدوڵلا
مۆنتاج: ڕێنوار
بەرگسازی: قادر میرخان
خەتی بەرگ: ئەحمەد سەعید
تیراژ: ١٠٠٠
شوێنی چاپ: سلێمانی، چاپخانەی شڤان
ژمارەی سپاردن: ٢٢٩ی ساڵی ٢٠٠٦

لە بڵاوکراوەکانی
بنکەی ژین
بۆ بووژاندنەوەی کەلەپووری بەڵگەنامەیی و ڕۆژنامەوانیی کوردی
هەرێمی کوردستانی عیراق– سلێمانی، گەڕەکی ١٠٤ ئاشتی، کۆڵانی ٣٩، خانووی ژمارە ١٠،
(بەرامبەر بە قوتابخانەی سەرەتاییی ئەردەڵان)
تەلەفۆن: ٣١٣٣١٠٥ مۆبایل: ٠٧٧٠١٤٨٤٦٣٣ یان ٠٧٧٠١٥٦٥٨٦٤ ژمارەی سنووقی پۆست: ١٤
E.mail: bnkaizhin@ yahoo.com

وەرگێڕانی ئەم کتێبە
پێشکەشە بە هاوڕێی خۆشەویستم
"دیجلە"

جەلادەت عالی بەدرخان

ساڵی ١٨٩٣ لە ئەستەمبووڵ لەدایك بوو و، خوێندنی سەرەتایی و ناوەندیشی هەر لەوێ تەواوکرد. کاتی شەڕی یەکەمی‌جیهانی، لەنێو ڕیزەکانی سوپای عوسمانیدا، لە جەبهەی قەفقاسیا جێگەی خۆی گرت و، دوای ڕووخانی ئیمپراتۆریای عوسمانی کەوتە ناو هەوڵ و تەقەلای یەکخستنی خێڵە کوردیەکان. ساڵی ١٩٢٢ لەگەڵ کامەران بەدرخانی برایدا دەربازی ئەڵمانیا بوو. لەوێش، سەرەڕای هەموو زۆری و زەحمەتییەك خوێندنی خۆی درێژە پێدا. ساڵی ١٩٢٥ چووە قاهیرە و، دواتریش لە سووریا نیشتەجێ بوو.

لە سووریا، لەگەڵ حاجۆ ئاغا و ڕۆشنبیرە ناودارەکانی کورددا، ڕۆڵێکی چالاکانەی لە دامەزراندنی ڕێکخراوی (خۆیبوون)دا گێڕا. دوو گۆڤاری کوردیی بە ناوی "هاوار" و "ڕۆناهی"یەوە دەرکرد. دوای ماوەیەکی کورت "هاوار"ی بە پیتی لاتینی دەرکرد. لە ١٥ی تەمووزی ساڵی ١٩٥١دا لە شام چاوی بەڕووی دونیادا بەست.

هەموو بەرهەمەکانی جەلادەت عالی بەدرخان، بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

- یادداشتی ڕۆژانە (١٩٢٥-١٩٢٢)، ئامادەکردنی مالمیسانژ.
- سەبارەت بە کێشەی کورد(تورکی- فەڕەنسی) Dela Questin Kurde
- وەرە دۆتمام. شیعرەکانیەتی Were Dotmam.

- زەلامەكو زمانەك"Zilamek û zimanek" نووسراوەكان.

- بنگـەهێن گرامێـرا كوردمـانجی- (كـوردی-تـوركی). Bingehên Gramera Kurdmanc.

یاسای دوورخستنەوەو بڵاوەپێکردنی کوردان

ئـەم یاسـایە لەلایـەن حکوومـەتی کۆمـاری تورکیـاوە دەرکـراوەو، دەرکردنی کوردان لە خاکی کوردستان و جێگیرکردنی تورکەکانی تێدا کـراوە بـە ئامـانج. بـەم شـێوەیەش، بەتێپـەڕبوونی سـەدان سـاڵ، ئـەو کوردانـەی وا لـە شـوێنی لەدایکبوونی خۆیان دوورخراونەتـەوەو لـەنێو تورکەکانـدا پـەرش و بڵاوبـوون، وردە وردە زمـانی دایکـی خۆیـان فـەرامۆش دەکـەن و یاسـاو ڕێساو کولتـووری خۆیـان لەدەسـت دەدەن و لەنێو تورکەکاندا دەتوێنەوەو دەبن بە تورك.

١٩٣٤

لە ڕادیۆو... بەشێوەیەکی بەردەوام هەواڵی وەکوو:

تورکـەکان و ئێرانیـەکان و عیراقیـەکان لـە سـنوورە هاوبەشـەکانی خۆیانـدا بـەدوای یـاخی و چـەتە کوردەکانـدا دەگـەڕێن، دادگـای سەربەخۆیی تورکیا زیاتر لە دەیان کوردی سەرهەڵداوی مەحکووم بە ئیعدام کردو ... هتد، پەخش دەکەنەوە.

کەواتە کێشەیەك بەناوی کێشەی کوردەوە لەئارادایە. ئەم کێشەیە چـییەو سەرچـاوەکانی کامانـەن ؟ ئامـانجی سـەرەکیی سـەرکردە کوردەکان چییە ؟

Locient ,١ی ئەیلوولی ١٩٣٤

بێگومان کێشەی کورد هەبوەو هەتاکوو کوردی کۆیلەکراو لەسەر زەوی بمێنێ، بەردەوام دەبێ.

کێشەی کورد لە قۆناغێکی نزیکەوە دەرنەکەوتووەو شتێکی تازە نییە، دوێنێ و چەند ساڵ بەر لە ئەمڕۆ پەیدا نەبوەو، ڕیشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدان ساڵ بەر لە ئێستاو، بە هیچ جۆرێك رووی چارسەری بەخۆوە نەبینیوە.

مێژووی ئەم کێشەیە، لە ڕۆژی ئەمڕۆماندا، تەنیا لەلایەن هەندێك ڕۆژهەڵاتناس و گەشتیارەوە پێ دەزانرێ، کە لە وڵاتەکەماندا گەڕاون و زانیاریی باشیان لەو بارەیەوە بەدەست هێناوە.

لەبەر بارودۆخی جوغرافیای وڵاتی کوردان، تەنیا لەدوای شەڕی جیهانییەوە توانراوە وەکوو کێشەیەکی ناونەتەوەیی، باس لە کێشەکەیان بکرێت. شەڕی جیهانی بوو بە هۆی دابەشبوون و ڕووخانی ئیمپراتۆریای عوسمانی و هەلی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆی بۆ ئەو نەتەوانە ڕەخساند کە لەڕاستیدا پێکهاتەی ئیمپراتۆریاکەیان دروست کردبوو.

مەبەستی سەرەکیی ئەم بابەتە دەرخستنی ناوەڕۆك و شیکردنەوەی یاسای دوورخستنەوەی کوردانە کە لە (٥ی مایسی ١٩٣٢)دا بەشێوەیەکی فەرمی ڕاگەیەندراوە. هەروەها لەبەر ئەوەش کە حکوومەتی تورکیا بە نیازە لە ماوەیەکی کورتدا ئەم یاسایە جێبەجێ بکات، بەشێوەیەکی کورتیش باس لە قۆناغە مێژووییەکانی کێشەی کورد دەکەین.

یەکەم ڕێکخراوو کەسایەتیە سیاسیەکانی کورد خۆی لە خۆیدا دوای شەڕی جیهانی، لەڕێگەی کتێب و بابەتەکانیانەوە بە زمانی جۆراوجۆرو لە

ڕۆژنامەی جیاوازدا هەوڵی ناساندنی کێشەی کوردیان داوە. هەر لەبەر ئەمەش، ئێمە بەر لەوەی بچینە سەر باسی سەرەکیی خۆمان سەبارەت بە ڕیشەی کێشەی کورد، تەنیا ئاماژە بە چەند خاڵی پێویست دەکەین.

وڵاتی کوردان هەتاکوو یەکەم شەڕی جیهانی بەشێوەیەکی بنچینەیی لەنێوان تورکیاو ئێراندا دابەش کرابوو. دەستەواژەی "کوردستانی عێراق" و"کوردستانی سووریا"، لەدوای ڕووخانی ئیمپراتۆریای عوسمانییەوە، وەکوو بەرهەمە تازەکانی شەڕی جیهانی، هاتنە ئاراوە. بەڵام کوردەکانی قەفقاسیا، بەر لە شەڕی جیهانیش هەر لەژێر دەسەڵاتی ڕووسەکاندا بوون.

وەك ئەنجام دەتوانرێ لە کوردستانی تورکیاو ئێراندا، لێکۆڵینەوەیەك سەبارەت بە سەرچاوەکانی کێشەی کورد ئەنجام بدرێ. وەك دەزانرێ، حکوومەتی ئێران تاوەکوو ئەم ساڵانەی دواییش توانایی و هێزی سەرکوتکردنی سەرهەڵدانی میرە کوردەکانی نەبوو و، نەیدەتوانی دەسەڵاتی خۆی بەسەریاندا بسەپێنێ. بەپێچەوانەوە، میرەکانی ئەردەڵان بۆ چەندین جار هەڕەشەی لەناوبردنی تەختی دەسەڵاتی پادشاکانی تارانیان کردبوو، لەدواییدا حکوومەتی تاران تەنیا بەرێگەی فێڵ و تەڵەکە توانیی ئەو میرنشینە بڕووخێنێ.

پادشاکانی تاران بۆ گەیشتن بەم ئامانجەیان، تا ئاستی تێکەڵیی بنەماڵەیی، هەوڵی دروستکردنی پەیمانی هەمەجۆریان لەگەڵ میرەکانی ئەردەڵاندا دابوو. دایکی میرەکانی ئەردەڵان، کە هەمان شازادەکانی

کۆشکی تاران بوون، له کۆشکی سینانەدژ[1] (سنه) بەردەوام تەقەلای بەجێهێنانی فەرمانەکانی باوکی پادشایان له تاران دەداو، لەدواییشدا ئەرکەکانیان به سەرکەوتوویی ئەنجام دا. بەر لەوەی ئەم شازادانه بچنه ناو کۆشکی میرەکانی ئەردەڵان، میره کوردەکان هیچ ئاگایان له مادده سڕکەرەکان و خواردنەوه ئەلکولیەکان نەبوو که ئەو سەردەمه له ئێراندا بەشێوەیەکی فراوان بەکاردەهێنران.

پەیوەندیی هاوسەری و تێکەڵیی بنەماڵەیی میرەکانی ئەردەڵان لەگەڵ پادشاکانی تاراندا، تەنانەت کاریگەریشی لەسەر بیروباوەڕی میره کوردەکان دانا" ئەمانه به پێچەوانەی هەم کەش و هەوای فاناتیزمی دینیی سونەگەرایی ئەو سەردەمەو، هەم بیرو بۆچوونی خەڵکی ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە، مەزهەبی شیعەیان پەسند کرد. ئەمەش له پێوانێکی گەورەدا بوو به هۆی ئەوەی که ئاستی قورسایی و کاریگەریی ئەمانه لەنێو خەڵکدا کەم ببێتەوە[2] ؟

---

[1] سانانەدژ، پایتەختی میرنشینی ئەردەڵان بووه. ئەم ناوه وشەیەکی لێکدراوی کوردییه، له "سانان"و"دژ" پێك هاتووه. "سان" به واتای لوتکەی چیایەو ناسناوی میره کوردەکانەو واتای شازادەش دەدات. "دژ"یش واتای قەڵا دەدات. یانی سانانەدژ دەبێ به قەڵای شازاده یاخود میرەکان. ئەمڕۆ ئەم ناوه بەشێوه کورتکراوی "سنه" بەکاردەبرێت و، شارەکەش ناوەندی بەڕێوەبەرایەتیی کوردستانی ئێرانه (ڕۆژهەڵاتی کوردستان).

[2] سەرەڕای ئەوەی که هەردوکیان موسڵمانن، بەڵام ناکۆکییەکی قووڵ لەنێوان شیعەو سوننەدا هەیەو شیعه، سوننه به ناموسڵمانێکی دوورتر له خۆی له قەڵەم دەدات، ئەمەش تا ئەو جێگەیەی پەرەی سەندووه که ئەگەر سوننەیەك ئاو له

ئێرانی ئەمڕۆش، بەتایبەتی لە دوای هاتنە سەرکاری ڕەزاشای پەهلەوییەوە، زیاتر لەوەی کە لاسایی‌ی تورکیای مستەفا کەمال پاشا بکاتەوە، هیچ شتێکی‌تر ناکات. هەموو بەگزادەکانی کوردستانی ئێرانیان لە وڵاتی خۆیان دوورخستەوەو، ناچاریان کردن هەتا کۆتایی‌ی تەمەنیان لە پایتەختی ئێران بمێننەوە.

لەلایەکی‌تریشەوە، لە هەر هەلومەرجێکدا کە هەوڵی کۆکردنەوەی چەك و تەقەمەنی‌ی کوردەکانیان دەدا، هەر جۆرە ڕێکخراوێکی کۆمەڵایەتی، ئەدەبی، ئابووری‌ی کوردی قەدەغە کرابوو. هەروەها هاوردنی پلاکی کوردی‌و: [پەلێکی لاستیکی کە بۆ گوێگرن لە گرامافۆن بەکاریان دەهێنا] بۆ ناو خاکی ئێران، بە هەموو جۆرێك قەدەغە بوو. لەلایەکی‌تریشەوە، هەروەك چۆن لە تورکیا بۆ ئەوەی باس لە کێشەی کوردان نەکرێت، کوردەکان وەکوو "تورکی چیایی" ناوزەند دەکرێن، لە ئێرانیش بەهەمان شێوە وەکوو "ئێرانیە چیاییەکان" ناو دەبرێن. دەوڵەتی ئێران، بەقەدەر دەوڵەتی تورکیا، خۆی ڕێك نەخستووەو لەو بارەیەوە پێش نەکەوتووەو، لەبەر ئەوەی متمانەی بە (سوپا تازە دروستکراوە)کەی نییە، وەکوو تورکیا کوردەکان ناچاری کۆچی بەکۆمەڵ ناکات‌و ستەمی ئاشکرایان لێ ناکات.

لەبەر ئەوەی یاسای دوورخستنەوەی کوردان لە تورکیا دەرکراوەو دژ بە کوردەکانی ئەوێیە، باسی وردەکاری‌ی تر ناکەین‌و، یەکسەر

پەرداخی شیعەیەکدا بخواتەوە، کەسی شیعە لەو بڕوایەدایە پەرداخەکە بە شۆردن پاك نابێتەوە، بۆیە بۆ ئەوەی خۆی‌و شیعەیەکی تر پیس نەبێ، پەرداخەکە دەشکێنێ.

دەچینە سەر باسی بابەتی کێشەی کورد لە تورکیاو لە چۆنیەتی دەرکەوتنی کێشەی کوردان کە سەدان ساڵە لەژێر دەسەڵاتی تورکیدان، دەدوێین.

سەرەتای سەدەی ١٦ میرە کوردەکان بەبێ شەڕو بە ویستو داخوازی خۆیانو بۆ پاراستنی دەسەڵاتی ئۆتۆنۆمی خۆیان، بەپێی پەیمانێکی دوولایەنە، سەروەریی دەسەڵاتی سوڵتانە تورکەکانیان قەبووڵ کرد. ساڵی ١٥١٤و لەگەڵ شەڕی سوڵتان سەلیمی یەکەمدا دژی شای ئێران، کوردەکان بەپێی هەلومەرجی سەپێندراو لە دووڕێیانی هەڵبژاردنی دەسەڵاتی ئیمپڕاتۆریای تورکی یاخود ئێرانیدا مانەوە.

سەرەڕای ئەوەی کە هەردوکیان ئاریایین و ڕیشەیەکی نەژادیی هاوبەشیان هەیە، بەڵام کوردو ئێرانیەکان پێکەوە نەگونجانو نەگەیشتنە ئەنجامێك. کوردەکان سوننە بوونو ئێرانیەکانیش شیعە، هەر لەبەر ئەمەش ڕێك نەدەکەوتن. ئەم سەردەمە، هەستە دینیەکان لەنێو هەموو گەلاندا لە سەرووی هەموو هەستەکانی ترەوە بوونو زیاتر بایەخیان پێ دەدرا. لە ئەنجامدا میرە کوردەکان بڕیاری وابەستەیی خۆیان بە سوڵتانی سوننەی تورك سەلیمی یەکەمەوە ڕاگەیاند. شایانی باسە، پادشای ئێرانیش شایەکی موسڵمان بوو، بەڵام تەنیا جیاوازیەکەی ئەوە بوو کە شیعە بوو.

هەر لەدوای ئەمەوە، کێشەیەك بەناوی کێشەی کوردەوە لە ساڵانی دەسەڵاتداریی ئیمپڕاتۆریای عوسمانیدا خۆی نیشان دا. جێی وتنە، بەپێی جیاوازیی قۆناغەکانو چەمکی تایبەت بەوانە، لەم کێشەیەشدا جیاوازی لە ئاستی فۆرمو ناوەڕۆکدا بەدی دەکرێ.

کێشەی کورد، جاروبار نموونەی جووڵانەوەیەکی فیوداڵیی تایبەت بە خۆی پێشکەش دەکات و، جاروباریش لە قۆناغە جیاوازەکانی حکوومەتی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا فۆرمی تێکۆشانێکی دینی نیشان دەدات. لەم وەزعەی دواییدا کە زۆر نابێ بە هۆی ئاژاوەو گرژییەکی قووڵ، بابەتی ناکۆکیی حەنەفی و شافیعیەکان لەئارادا بووە. لەکاتێکدا حەنەفی بوون نیشانەی تورکایەتی بوو، لە تەواوی ئەنادۆڵدا بەس بە تەنیا کوردەکان شافیعی بوون. دوای ماوەیەکی تر، خێڵە کوردەکان ئاگاداری ئەوە دەبنەوە کە سەربەخۆیی و ئازادییان بە ئەندازەی خودی ژیان بەهادارە بۆیان و، هەر لەبەر ئەوەش بەرامبەر بە دەسەڵاتی تورکی قۆناغێکی سەرهەڵدانیان دەست پێکرد.

لە ڕۆژی ئەمڕۆشماندا ئامانجی نەتەوەیی کە کاراکتەری ئەم سەدەیەیە، بووە بە سیمای جووڵانەوەی کوردی. شایانی باسە، ئەم لایەنەی جووڵانەوە کوردیەکان، شتێك نییە لە ماوەیەکی کورتدا دەرکەوتبێ و، ڕابردوویەکی خۆی هەیە. بۆ نموونە، داخوازیی نەتەوەیی هەر لەزووەوە لە ئەدەبیاتی کوردیدا پێشکەوتبوو، سەرەتاکەی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی حەڤدە. ئەویش ڕاستیی ئەحمەدی خانی کە لە ساڵی ١٠٦١ی کۆچیدا لەدایك بووە، یەکەمین پێشەنگی ڕاستەقینەی ناسیۆنالیزمی کوردی بووە. بابەتی بەرهەمەکەی (مەم وزین) ناوەڕۆکێکی نەتەوەیی هەیەو، تەنیا باسی کوردایەتی و کوردستان دەکات. قارەمانەکانی ناو (مەم وزین) سەمبوڵن. ئەو قارەمانەی وا سەمبوڵی کوردستانە، بەبەندکراوی دەهێنێتە پێش چاوی

خوێنـەرو وەهـا نیـشان دەدات کـە هاوڕێکـانی هـەوڵ و تەقەلایـەك بـۆ ئازادکردنی ئەو قارەمانە دەدەن[٣] .

---

[٣] لێرەدا سەبارەت بە ڕوشنبیرێکی کوردو ئامۆژگاریەکانی لەسەر کوردایەتی، لەکاتێکدا کە بیری نەتەوایەتی لە ئەوروپاشدا بەتەواوەتی گەشەی نەکردبوو، بۆچوونێك دەدەین بەدەستەوە. جێی باسە ئەم ڕۆشنبیرە تەنیا لە قوتابخانەدا پەروەردەی بینیوە، کەچی سەرەڕای ئەوە بۆچوونی وەهای پێش چاو خستووە. ئەمەی وێڕای بوونی خەلیفایەتی و فاناتیزمی دینی کردووەو، بە گرێدانێکی پیرۆزەوە پەیوەندیی داوە بە دەسەلاتداری کوردەوە.

لێرەدا وەرگێڕدراوی شیعرێکی شاعیر (ئەحمەدی خانی) لەسەر بارودۆخی کوردان و خەفەتەکانی لەبەر ئەوە دەهێنینەوە:

قەط مومکینە ئەڤ، چەرخ لەولەب
طالع ببتن ژ بۆ مە کەوکەب
بەختێ مە ژ بۆ مەرا ببت یار
جارەك ببتن ژ خواب هشیار
ڕابت ژ مە ژی جهانپەناهەك
پەیدا ببتن مە پادشاهەك
شیرێ هونەرا مە بێتە دانین
قەدرێ قەلەما مە بێتە زانین
دەردێ مە ببینتن عەلاجێ
علمێ مە ببینتن ڕەواجێ
گەر دێ هەبوا مە سەرفەرازەك
صاحبکەرەمەك، سوخەننەوازەك
نەقدێ مە دبوو ب سککە مەسکووك
نەدما وەهە بیڕەواج و مەشکووك

هەرچەند کو خاڵص و تەمیزن
نەقدێنێ ب سککەئێ عەزیزن
گەر دێ هەبوا مە پادشاهەك
لائق بدیا خودێ کولاهەك
تەعیین ببووا ژ بۆ وی تەختەك
ظاهر ڤە دبوو ژ بۆ مە بەختەك
حاصڵ ببووا ژ بۆ وی تاجەك
ئەلبەتتە دبو مە ژی ڕەواجەك
غالب نەدبوو ل سەر مە ئەڤ، ڕووم
نەدبوونە خەرابەیێ د دەست بووم
ئەمما ژ ئەزەل خودێ وەسا کر
ئەڤ، ڕووم و عەجەم ل سەر مە ڕاکر
تەبەعییەت وان ئەگەر چ عارە
ئەو عار ل خەلقێ نامدارە
نامووسە ل حاکم و ئەمیران
تاوان چییە شاعر و فەقیران
لەوڕا کوو جهان وەکی عەرووسە
وی حوکم ددەست شیرێ ڕووسە
لێ عەقد و صەداق و مەهر و کابین
لوطف و کەرەم و عەطا و بەخشین
پرسی ژ دنێ من ئەو ب حیکمەت [لەنێو کورددانداندا پیاو شیربایی دەدات—ج—ع—ب]
مەهرا تە چ، گۆتە من کو هیممەت
ئەز مامە د حیکمەتا خودێدا
کرمانج د دەولەتا دنێدا

ئایا ب چ وەجهی مانە مەحرووم
بیلجوملە ژ بۆ چ بوونە مەحکووم
وان گرت ب شیری شەهر شوهرەت
تەسخیر کرن بیلاد هیممەت
هەر میرەکێ وان ب بەذل حاتەم
هەر میرەکی وان ب ڕەزم ڕۆستەم
ب فکر ژ عەرەب حەتتا ڤە گورجان
کرمانج چ بوویە شەبیهێ بورجان
ئەڤ، ڕوومو عەجەم ب وان حەصارن
کرمانج هەمی ل چار کنارن
هەردوو طەرەفان قەبیلێ کرمانج
بۆ تیرێ قەضا کرینە ئامانج
گۆیا کو ل سەرحەدان کلیدن
هەر طائیفە سەددەکن سەدیدن
ئەڤ، قولزوومی ڕوومو بەحر تاجیك
هندی کو بکەن خرووجو تەحریك
کرمانج دبن ب خوون مولەطەخ
وان ژێك ڤەدکەن میثالی بەرزەخ
جوامێرێو هیممەتو سەخاوەت
میرێنیو غیرەتو جەلادەت
ئەو خەتمە ژ بۆ قەبیلێ ئەکراد
وان دانە بە شیر هیممەتێ داد
هندی ژ شەجاعەتێ غەیوورن
ئەو چەند ژ مننەتێ نفوورن
ئەڤ، غیرەتو ئەڤ علوو هیممەت

بوو مانعێ حەملیٚ بارێ مننەت

لەو پێکڤە هەمیشە بێ تفاقن

دائیم ب تەمەڕڕودو شقاقن

گەر دی هەبوا مە ئیتیفاقەك

ڤێکرا بکرا مە ئینقیادەك

ڕووم و عەرەب و عەجەم تەمامی

هەمیان ژ مەڕا دکر غولامی

واتای گشتیی شیعرەکە، بارودۆخی دەروونی و خەم و ئازارەکانی شاعیر دەخاتە ڕوو. لەم شیعرانەوە ئەوە باش دەردەکەوێ کە "خانی" نەیویستووە کوردان بە شیعرەکانی خۆی هان بدات بۆ ئامانجی کۆیلەکردنی نەتەوەکانی تر. ئەو شتەی کە کوردان لەپێشەوە داوایان کردووەو ئێستاش دەیانەوێ، ئەوە نییە کە بەسەر چارەنووسی ئەمو ئەودا زاڵ بن، بەڵکوو تەنیا ویستویانە مافی چارەنووسنی پاراستنی بوونی خۆیان هەبێ.

خانی، بە سادەیی و خاکیبوونێکی تایبەت بە شاعیرە ڕۆژهەلاتیەکان، لە بەرهەمە سەرەکیەکەی خۆیدا، یانی "مەموزین" ،باسی ئەو هۆیانە دەکات کە ئیلهامی لێ وەرگرتوون. ئەمە لە نموونەی خوارەوەدا بەرچاو دەکەوێ:

خانی ژ کەمال بێ کەمالی

مەیدانا کەمالێ دیت خالی

یەعنی نە ژ قابل و فەقیری

بەلکێ ب تەعەصوب و عەشیری

حاصڵ ژ عیناد، ئەگەر ژ بی‌داد

ئەڤ، بیدعەتە کر خیلافێ موعتاد

صافی شەمراند ڤەخوار دوردی

مانەند دوڕڕی لیسانی کوردی

ئینایه نیظام و ئینتیظامی
کێشایه جەفا ژ بۆیی عامی
دا خەلق نەبێژتن کو ئەکراد
بێمەعریفەتن ب ئەصڵ و بونیاد
ئەنواع میلەل خودان کتێبن
کرمانج تنێ د بێحەسێبن
هەم ئەهل نەظەر نەبیێن کو کرمانج
عەشقی نەکرن ژ بۆ خوە ئارمانج
کرمانج نە پڕ د بێکەمالن
ئەمما د یەتیم و بێمەجالن
بیلجوملە نە جاهل و نزانن
بەلکی د سەفیل و بێخودانن

خانی، لە شوێنێکدا کە باسی بەرهەمە ڕەمزییەکەی دەکات، ئەمانە دەنووسێ:
شەرحا غەمێ دل بکەم فەسانە
زینێ و مەمێ بکەم بەهانە
نەغمێ وە ژ پەردەیێ دەرینم
زینێ و مەمێ ژ نوو ڤەژینم
دەرمان بکەم ئەز ئەوان دەوا کەم
وان بێمەدەدان ژ نوڤە راکەم

شاعیر کاتێ باسی بەهای شیعرەکانی دەکات، وەها دەڵێ:
ئەڤ، میوە ئەگەر نە ئابدارە
کرمانجییە ئەو قەدەر ل کارە
ئەڤ، طفلە ئەگەر نەنازەنینە

نەوبارە ب من قەوی شرینە
ئەڤ، میوە ئەگەر نە پڕ لەذیذە
ئەڤ، طفلە ب من قەوی عەزیزە
مەحبووب و لباس و گوشوارە
مولکێ د منن نەموستەعارە
ئەلفاظو مەعانی و عیبارات
ئینشاءو مەبانی و ئیشارات
مەوضووع و مەقاصیدو حیکایات
مەرموزو مەناقیب و دیرایات
ئوسلووب و صیفات و مەعناو و لەفظ
ئەصڵەن نەکرن مە یەك ژ وان قەرض
بیلجوملە نەتایجی دفکرن
دووشیزە و نەوعەرووس و بیکرن
یا ڕەب مەدە دەستێ خەلق ناساز
ڤێ شاهید دلڕوبای طەنناز

خانی کاتێك باسی خۆیشی دەکات، ئەمانە دەنووسێ:
ئەز پیلەوەرم نە گوهەریمە
خودڕەستەمە ئەز، نەپەروەریمە
کرمانجم و کووهی و کەناری
ڤان چەند خەبەرێد کوردەواری
ئیمضا بکن ئەو ب حوسن ئەلطاف
ئیصغا بکن ئەو ب سەمع ئینصاف
سەهوو و غەلەطان نکن تەعەجوب
تەئویل بکن ژ بۆ تەعەصوب

لێرەدا چەند پاراگرافێکی کتێبی فەرهەنگی دیپلۆماسی نووسینی ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ بەڕێز ڤاسیلی نیکیتین لەسەر چۆنیەتی دەرکەوتنی کێشەی کورد بە نموونە دەهێنینەوە:

سەرڕای ئەوەی کە کێشەی کورد لە مەیدانی سیاسیی ناونەتەوەییدا جێگەیەکی تایبەتی بەخۆی هەیە، لەمەودوا ناتوانرێ نکوولی لە هەبوونی ئەم کێشەیە بکرێ.

بەر لەوەی بچینە سەر ناوەڕۆکی باسەکەمان، پێویستە بڵێین: تەنانەت لە سەردەمێکیشدا کە وشەی کورد لەگەڵ جووڵانەوە پان ئیسلامیەکان و بزووتنەوەی گەورەی ئەرمەندا دەهاتەوە یاد، دیسان لە دۆسیەی وەزارەتەکانی دادداو تا ئاستێکی بەرز چاوپۆشی لە کێشەی کورد کراوە.

بە کورتی، قۆناغە گرنگەکانی پێشکەوتنی کوردان بەپێی خوارەوەن.

مێژووی مۆدێرنی کورد بە سێ قۆناغ دابەش دەکرێت:

١- قۆناغی فیۆداڵیتەی کورد.

بەرلە تەواوکردن دوو دێڕی شاعیر وەردەگێڕینەوە کە باس لە تێکۆشان بۆ سەربەخۆیی کوردستان دەکات:

حاصڵ کوو دنیا ب شیرو ئیحسان

تەسخیر دبت ژ بۆ وی ئینسان

*وەرگێڕ:

(لەم پەراوێزە درێژەدا کەڵك لە ئەحمەدی خانی، مەموزین (وەرگێڕدراوی تورکی‌ی محەمەد بوز ئارسلان، بلاوکردنەوەی دەنگ –ئەستەمبووڵ، ١٩٩٦)و کوردستان کۆڵۆنیای نێودەوڵەتی‌ی ئیسماعیل بێشکچی وەرگیراوە).

لەگەڵ ئەوەی کە فیوداڵیتەی کورد بەشێوەیەکی ئاشکرا ناڕەزاییەکانی خۆی دەردەبڕی، بەڵام لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیداو کاتی سوڵتان سەلیمی یەکەم بەدواوە، خۆی لەگەڵ واقیعی سەرپەرشتیدا گونجاندبوو.

٢- ساڵی ١٨٤٧ لەگەڵ تێکچوونی هاوسەنگیەکان و ڕووخانی میرنشینی بۆتاندا، وەکوو دوایین میرنشینی فیۆداڵی کوردی، ئیدی فیۆداڵیتەی کورد بەشێوەیەکی ئاشکرا بەرامبەر بە دەست تێوەردانی بەڕێوەبەرایەتی‌ی عوسمانی ڕاوەستاو، بە مەبەستی ڕێگرتن لە کاری تێکدانی پێکهاتەی خۆی، دەستی بە سەرهەڵدان کردو، بەو جۆرە زنجیرەیەك ڕاپەڕینی خوێناویی دەست پێکرد. پێویستە بوترێ، پان ئیسلامیەکەی عەبدولحەمیدو ڕیفۆرمی ژۆن تورکەکانیش توانایی‌ی چارەسەری ئەم کێشەیەیان نییە.

٣- دوای یەکەم شەڕی جیهانی (پەیمانی ڕووسیاو فەڕەنسا ١٩١٦)، هەندێك لە بەشەکانی کوردستان، لە ڕووی خاك و دەسەڵاتەوە، تووشی گۆڕانکاری بوو. لە میانەی ئەمانەشدا، لەنێو کۆمیتەکانی کورددا دەستبژاردەیەك دروست بوو کە پێکەوە بەرەو ئایدیالێك هەنگاویان هەڵدەگرت. ئەمانە مۆری خۆیان لە جووڵانەوەی مۆدرێنی کوردی سەردەم داو، ئامانجی هاوشێوەی شۆڕشی گەورەی فەڕەنسایان کرد بە ئایدیالی ڕزگاری‌ی خۆیان[٤].

---

[٤] فەرهەنگی دیپلۆماسی ساڵی ١٩٢٣ لە دوو بەرگی ئەستووری (A-L-M-Z)دا بە یارمەتی‌ی ئاکادیمیای دیپلۆماسی‌ی جیهانی بڵاوبوەتەوە. ئەم ڕێکخراوە کە هەشت ساڵی خۆی تێپەڕ دەکات، دەیەوێ بەشێوەیەکی هاوبەش لە کێشە

سێهەمین قۆناغی جووڵانەوەی کوردی، سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووهەمو ساڵی ۱۹۰۸و دوای ڕاگەیاندنی دووهەمین حکوومەتی مەشرووتە، دەرکەوتبە مەیدان. هەر لەم کاتەنەشدا، کۆمیتەکانی کورد لە ئەستەمبووڵو کوردستان پێك هاتنو بنەمای ڕێکخستنی خۆیان دامەزراند. بەلاَم ئەم ئازادییەیان زۆری نەخایاندو، ئیتیحادچییەکان کە لە چیاکانی (ڕۆم ئێلی)دا باوەشی خۆیان بۆ مەلاکانی بۆڵگاریو پاپاکانی یۆنان کردبووەوە، ڕووی ڕاستەقینەی خۆیان نیشان داو بەرامبەر بە غەیرە تورکەکان دەستیان بە هێرشو پەلامار کرد. لە ڕێگەی چەمکی فاناتیزمی شۆڤێنستانەی خۆیانەوە، هەموو ڕێکخراوێکی ناتورکیان لەناوبردو بە خوێنو شمشێر سەرکوتیان کردن. جێی وتنە، ئەم وەزعە تاوەکوو شەڕەکەی ساڵی ۱۹۱۸ هەر بەو شێوەیە بەردەوام بوو. لەگەڵ یەکەم شەڕی جیهانیدا، قۆناغێکی تازەی ڕزگاری بۆ نەتەوە بچووکە ستەمدیدەکانیش دەستی پێکرد، یان بەشێوەیەکی ڕاستتر، مرۆڤە نیازچاکەکان وەها بیریان دەکردەوە: هێزی هاوپەیمانەکان کە سوپاکانیان بۆ بەرقەرارکردنی ئاشتیو ئاسوودەییی مرۆڤایەتیو ڕزگاریی نەتەوە بچووکەکان هێنابوە هەرێمەکەو دەستیان وەردابوە کاروبارەکان، بەو ئەندازەیە

جیهانیەکان بکۆڵێتەوە. ناوەندەکەی لە "bisde I Avenue HocHe, paris vII" دایەو توانیویەتی تاوەکوو ئێستا ٥١٤ باڵوێزی گەورەو وەزیر لە دەوری یەك کۆبکاتەوە. ٤٣ کەسی ئەمانە، وەزیرانی کاری دەرەوەن کە لەنێو کەسە هەڵبژێراوەکانی ٧٣ وڵاتدا هاتوون. ئاکادیمیا، بۆڵتەنێك بە شێوەیەکی بەردەوام سەبارەت بە دانیشتنەکانی خۆی بلاَودەکاتەوە.

سەرکەوتوو بوون کە لەباتی بەستنی پەیمانی دوولایەنە، بڕیارەکانی خۆیان بسەپێنن. لەلایەکی تریشەوە، دوای شەڕی چوار ساڵە کە مرۆڤایەتیی تووشی ئازارێکی زۆر کردو هێشتا شوێنەوارەکانی لەسەر جەستەی مرۆڤایەتی بەدی دەکرێن، ڕێکخراوی نەتەوەیەکگرتوەکان بە مەبەستی بەرپاکردنی ئاشتیو ئاسوودەیی مرۆڤایەتی کە لە نوێنەرانی وڵاتە شارستانیەکان پێك دەهات، دروست بوو. ئەم ڕێکخراوە، لە ئەنجامی بۆچوونێکی مرۆڤانەوە دامەزراو، لە باری پرنیسپەوەو بەشێوەیەکی تایبەتی ئەرکی پاراستنی مافو ئازادیی نەتەوە بچووکەکانی گرتە ئەستۆ، ئەوانەی کە لەژێر دەسەڵاتی نەتەوەکانی تردا ژیان دەبەنە سەرو هەر ڕۆژ دەبن بە قوربانیو سووکایەتییان پێ دەکرێ. لەڕاستیشدا، هەر لەگەڵ تەواوبوونی شەڕدا، هێزە سەرکەوتوەکان ئەوەیان لە لێدوانەکانی خۆیاندا ڕاگەیاندبوو کە لەمەبەدوا ناهێڵن هیچ نەتەوەیەك لەژێر دەسەڵاتی ئەوی تردا بێ‌و، لێرە بەدواوە هەر کەس دەبێ بە خاوەنی خۆیو مافی چارەی خۆنووسینی دەبێ.

بەڵام دواتر ئەوە دەرکەوت کە لێدوانەکانی سەرەوە بە مەبەستی بەدیهێنانی مافو ئازادیی گەلان نەبوەو، تەنیا بە ئامانجی بەدەستهێنانی دەسکەوتی شەڕ وەکوو کرێی شەڕی چوار ساڵە بووە.

دوای ئەوەش، چارەنووسی گەلە ستەمدیدەکان تەنیا لەڕێگەی بەرژەوەندی سیاسیی هێزە سەرکەوتوەکانو هێزە داگیرکەرەکانەوە دیاری کرا. بەرژەوەندی هێزە هاوپەیمانەکان لە سەرەتای شەڕدا وای دەویست کە ئەم هێزانە خۆیان بە کوردانەوە سەرقاڵ بکەن. هەر

ئەمەش بوو بە هۆی ئەوەی کە بەشی کوردستان لە پەیمانی سیڤەر (sevrs) دا بنووسرێ. بەڵام دواتر، بەتایبەت لەدوای پەیمانی ڕووسیا-تورکیاوە کە کاریگەرییەکی بەرچاوی لەسەر سیاسەتی هێزە هاوپەیمانەکان لە ڕۆژهەڵاتدا دانا، هاوپەیمانەکان، بەرامبەر بە کێشەی کورد گوێی خۆیان خەواندو، کوردان و ئارەزوە نەتەوەییەکانیان لەبەردەم ئینسافی ئەنقەرەدا بەتەنیا هێشتەوە. حکوومەتی ئەنقەرەش بەشێوەیەکی بەرنامەبۆدانراو دەستی بە کوشتاری کوردان کردو، کوردبوونی کوردان و تورك نەبوونی ئەوانی پێ قەبووڵ نەدەکراو هیچ جۆرە بەخشندەییەکی لەخۆ نیشان نەدەدا.

لەڕاستیشدا تورکیا زۆر لەمێژبوو سیاسەتی لەناوبردنی بەرامبەر بە کوردان پێڕەو دەکرد. بەڵام ئەم سیاسەتە ساڵی ١٩٠٨و کاتی دەسەڵاتداریی ژۆن تورکەکان بەشێوەیەکی سیتەماتیك و پێداگرانەتر پێڕەوی دەکرا.

حکوومەتی ئەنقەرە، سەبارەت بەو ئامانجەی خۆی، کارە ئەنجامدراوەکانی ناتەواو دەبینی و زیاتر پێداگریی دەکردو، دواجاریش بە دەرکردنی ئەم یاسایە لەناوبردنی تەواوەتی و توانەوەی نەتەوەیی ی کوردانی خستنە ناو بەرنامەی کاری خۆیەوە. شایانی باسە، دووساڵ بەر لە دەرکردنی ئەم یاسایە، نەتەوە یەکگرتوەکان لیژنەیەکی تایبەتی بۆ پاراستن و چاودێریکردنی مافی کەمینەکان لەنێو وڵاتانی ئەندامدا پێك هێنابوو. بەڵام حکوومەتی تورکیا، بەرامبەر بەوە، ئەو یاسایەی دەرکردو لە ڕاگەیاندنەکانی خۆیدا بەشێوەیەکی فەرمی بڵاوی کردەوەو هەوڵی جێبەجێکردنیی دا.

وەکوو دەزانرێ، کاتی وەرگیرانی تورکیا لە نەتەوە یەکگرتوەکان، هیچ وڵاتێکی ئەندام باسی کێشەی کەمینەکانی ناو تورکیا نەکرد[ه] ئەمەش لەبەر ئەوە بوو کە بەرژەوەندی هێزە گەورەکان نەیدەویست حکوومەتی ئەنقەرە بخرێتە ژێر فشارەوە.

ئیتحادچییەکان و (کۆمەڵەی ئیتیحادو تەرەقی) پێشترو لەکاتی خەلیفە محەمەد ڕەشاددا یاسایەکیان بۆ دوورخستنەوەی کوردان لە خاکی باوو باپیرانیان بە مۆری خەلیفە دەرکردبوو.

سەروبەندی شەڕ، دوای ئەوەی کە حکوومەتی ئیتیحادو تەرەقی هەوڵی لەناوبردن و پاکتاوی نەژادیی ئەرمەنەکانی دا، دەستی بە جێبەجێکردنی یاسای تایبەت بە دوورخستنەوەی کوردان کرد. بەگوێرەی ئەم یاسایە، کوردان لە وڵاتی خۆیان دەردەکران و لە پارێزگا تورکنشینەکاندا جێگیر دەکران. کوردەکانیان بە ئەندازەی ٥٪ی ژمارەی دانیشتوانی تورکی

[ه] ئاشکرایە هەلومەرجی کەمینەکان، بۆ ئەو کەسانەی کە تازە دەبن بە ئەندامی کۆمەڵە، مەرجێکی هاوکارییە. وەکوو ئەوەی کە نیکتین لە بابەتەکەی خۆیدا بە ناوی فەرهەنگی دیپلۆماسییەوە ئاماژەی پێکردووە ((دەمانەوێ هیوادار بین کە حکوومەتی ئەنقەرە، وەکوو هێزی زاڵ بەسەر بارودۆخەکەدا، بەدوای چارەسەری ئاشتیانەدا دەگەڕێ و هەبوونی ئینتکیی نەتەوەی کورد لە چوارچێوەی بۆچوونە ئەمڕۆییەکاندا لەبەرچاو دەگرێ، چونکە کێشەی کورد شایستەی ئەمەیە. گومان لەوەی کە بەرپەرچدانەوەی چەکداری ناگاتە ئەنجام، شتێکی لەجێی خۆیدایەو، ئەگەر ڕۆژێك تورکیا داوای ئەندامێتی لە نەتەوە یەکگرتوەکاندا بکات، لەوە دڵنیام کە بەگوێرەی کۆبوونەوەی ژنێڤ چاوێك بە وەزعی هەموو کەمە نەتەوەکاندا دەخشێنێتەوە)).

گونــدەکانیان، لــەو گوندانــەدا جــێگیر دەکــرد. هــەروەها پێویــست بــوو پیاوماقووڵان و بەگە کوردەکان لەنێو شارە تورکنشینەکاندا نیشتەجێ بن و، پەیوەندی لەگەڵ یەکتری و کوردەکانی تردا دروست نەکەن. دۆسیەکانی بەڕێوەبەرایەتیی کۆچ و جێگۆڕکێ لە ئەستەمبووڵ، ئەوە دەردەخەن کە زیاتر لە ٧٠٠٠٠٠ کورد لە وار و زێدی خۆیان دوورخراونەتەوە.

دوای شەڕی جیهانی و هەتا بەر لە پەیمانی لۆزان، تورکیا خۆی بەرامبەر بە مەترسیی دۆڕاندنی بوونی نەتەوایەتی بینیوە، بۆیە کاری دوورخستنەوەی کوردانی ڕاوەستاند، (خۆی دەستی پێکردو خۆشی ڕایوەستاند).

زۆربەی ئاوارەکراوەکان کە هیچ بەرخۆدانێکیان لە ئاستی ئەم دوورخستنەوەیەدا نیشان نەدەداو، نەیاندەزانی لەڕاستیدا بە چ مەبەستێکی بێخێر دووریاندەخەنەوەو، وایاندەزانی ئەمە لەبەر هەلومەرجی شەڕە، لەڕێگە بە برسێتی و ماندوویێتی ژیانی خۆیانیان لەدەست دا. جێی باسە، بەشێکی ئەمانەش لەلایەن هێزی جەندرمەوە کوژرابوون، ژمارەی ئەو کەسانەشیان کە دەیانتوانی دوای شەڕ بگەڕێنەوە بۆ وڵاتی دایک، زۆر کەم بوون.

لە میانەی شەڕدا، کوردەکانیش وەکوو هەموو نەتەوەکانی تر، بۆ بەدەستهێنانی ماف و ئازادیەکانی خۆیان، لە کۆنفرانسی ئاشتیدا هەوڵ و تەقەلای زۆریان دابوو. بەڵام دوایی زۆربەی ئەو ڕۆشنبیرانەی کە بەناوی گەلی کوردەوە کاریان دەکرد، حکوومەتی ئەنقەرە بە تاوانی خیانەت بە نیشتمان سزای مەرگی بەسەردا سەپاندن. شایانی وتنە، بەشێکی زۆری ئەم ڕووناکبیرانە لەسێدارە دران و، ئەوانەش کە

مابوونەوە، بەناچاری پەنایان بردبووە بەر وڵاتانی تر و، بەم شێوەیە ئەمانەش بوون بە قوربانییەکی تری خیانەتی ئەورووپا. کاتێ باسی خیانەتی ئەوروپا دەکەین، مەبەست ئەوە نییە کە ئەوان و هێزە هاوپەیمانەکان بۆ بەدیهێنانی مافەکانی گەلی کوردو پاراستنی ئازادیی ڕۆشنبیران ئەمانەیان داوەتی وڵاتی خۆیان کردووە. کێشەی کورد خۆی لە خۆیدا، وەکوو لە سەرەتاشدا باسم کرد، شتێکی تازە نییەو خاوەنی بنەمایەکی مێژوویییەو لە زووەوە هەیەو، ڕێکخراوە کوردیەکانیش لە ساڵی ١٩٠٨ بەدواوە دامەزراون. بۆیە کاتێك باسی خیانەتی ئەورووپا دەکرێت، مەبەست ئەوەیە کە وەکوو چۆن بەرامبەر بە زۆر نەتەوەی بچووکتریش ئەوەیان کردبوو، لەکاتێکدا بەڵێنی لەبەرچاوگرتنی کێشەی کوردیان دابوو، کوردەکانیان ڕووبەڕووی جەلادەکان کردەوەو لەگەڵ ئینسافی ئەوانەدا بەجێیان هێشتن.

ساڵی ١٩٢٥ کاتێك کوردەکان بەدوای ئەو مافانەوە بوون کە دەوڵەتە شارستانیەکان ڕایانگەیاندبوو، ئەو ئەزموونەیان بە خوێن سەرکوت کراو هەزاران ژن و منداڵ و خەڵکی بێتاوان بوون بە قوربانی و ژیانیان تێداچوو.

ئەورووپای شارستانیش، بەرامبەر بەم کوشتارە بێدەنگ مایەوە. تەنانەت هێزە هاوپەیمانەکان، بەبێدەنگی خۆیان، پارێزگارییان لە تورکیا دەکردو، تا ئەندازەی مۆڵەتپێدان بە تێپەڕینی یەکەکانی سوپای تورکیاو پێداویستیەکانی بەنێو خاکی ئەو وڵاتانەدا کە کاریان تێکردبوون و ئەوان بەوەکالەت بەڕێوەیان دەبرد، کارئاسانییان بۆ حکوومەتی ئەنقەرە دەکرد بۆ سەرکوتکردنی ڕاپەڕینەکان و، بەو

جۆرەش بەر لەوەی کە ڕاپەڕینەکان لە هەموو شوێنێك بڵاوببنەوە، سوپای تورکیا خۆی دەگەیاندە هەرێمەکەو سەرهەڵدانەکەی سەرکوت دەکرد. لێرەدا پێویستە ئاماژە بەوەش بکرێت کە سەرکردەی ڕاپەڕینەکان لەڕادەبەدەر باوەڕیان بەوە هێنابوو کە یەکەکانی سوپای تورکیا ناتوانن بەئاسانی لە ئاوی فرات تێپەڕن‌و زوو بگەنە ناوەندی کوردستان. بەڵام کاتێك یەکەکانی سوپا ڕێگەی ئاسنی سووریایان بۆ گەیشتن بە ناوەندی ڕاپەڕین هەڵبژارد، بەختی سەرکەوتنی ڕاپەڕین پووچەڵ کرایەوە.

با بگەڕێینەوە سەر باسی سەرەکیی خۆمان، یانی بابەتی یاسای دوورخستنەوەی کوردان.

لەخوارەوە ناوەڕۆکی یاساکە وەکوو خۆی دەخەینە بەردەم خوێنەران،

((دوای ئاگادارکرانەوەی پێویست سەبارەت بەم یاسایە، وەزارەتی ناوخۆ لە چوارچێوەی بەرنامەیەکی ئەنجومەنی وەزیراندا، بەرپرسە بەرامبەر بەوەی کە خەڵك پابەندی کولتووری تورك‌و ڕێکخستنی چۆنیەتیی بڵاوبوونەوەی دانیشتوانی خاکی تورکیا بێ‌و وا بمێنێتەوە. بەگوێرەی ئەو نەخشەیەی کە وەزارەتی ناوخۆ ئامادەو ئەنجومەنی وەزیرانیش پەسندی کردووە، چوار گرووپی هەرێمی نیشتەجێبوون‌و دانیشتوان لە تورکیا دورست دەکرێن،

*** هەرێمەکان:**

١- هەرێمە پلە یەکەکان: ئەو شوێنانە دەگرنەوە کە زیادکردنی ژمارەی دانیشتوانی تورکیان تێدا کراوە بە ئامانج.

٢- هەرێمە پلە دووەکان: ئەو جێیانە لەخۆ دەگرن کە نیشتەجێکردنی ئەوانەیان کە وا بڕیارە بکەونە بەر تواندنەوەی نەتەوەیی، تێدا کراوە بە ئامانج.

٣- هەرێمە پلە سێیەکان: ئەو هەرێمانەن کە ئەم کەسانەی وا نایانەوێ کاریگەریی کولتووری تورکییان لەسەر بێ، دەتوانن بە ئازادیو بەبێ یاریدەی دەوڵەت تێیدا دابنیشن.

٤- هەرێمە پلە چوارەکان: ئەو شوێنانەن کە لەبەر هۆی سیاسی-عەسکەری-ئابووری-کولتووری-تەندروستی، نیشتەجێبوونیان تێدا قەدەغە کراوە.

ئەو کەسانە یاخود ئەو کۆمەڵانەی کە لەدەرەوەڕا دێنە ناو خاکی تورکیا، بە شێوەیەکی گونجاو لەگەڵ بەندەکانی یاساکەداو بەپێی فەرمانی وەزارەتی ناوخۆ مۆڵەتی مانەوەیان دەدرێتێ.

* ئەوانەی کە پەسند ناکرێن:

ئەوانەی کە کولتووری تورکی پەسند ناکەنو پابەندی بنەماکانی نین، نەخۆش (نەخۆشیی پیس، گەڕی، بەڵەکیو...) و بنەماڵەکانیان، ئەو تاوانبارانەی کە تاوانەکانیان بابەتی سیاسیو عەسکەری نین، ئاژاوەگێڕەکان، سیخوڕو قەرەجەکانو ئەوانەی وا لە وڵات دەرکراون، ناتوانن لەنێو خاکی تورکیادا بمێننەوە.

وەزارەتی ناوخۆ دەسەڵاتی گواستنەوەی ئەو گوندانەی هەیە کە دەرامەتیان کەمەو خاکەکەیان بەرتەسکە، یا شوێنەکەیان دارستانە یا بەردیان زۆرەو، دەکرێ دانیشتوانیان کۆچبەر و هاتوو یاخود نیشتەجێی ئەوێ بنو، بگوێزرێنەوە بۆ ئەو شوێنانەی کە گونجاوتر بن. لەلایەکی ترەوە، وەزارەتی ناوخۆ دەتوانێ ئەو گوندانەی کە لەماڵی دوور لەیەك دروست کراون، لە یەك ناوەندا کۆبکاتەوە.

ئەو کەسانەی کە گومانی سیخوڕییان لێ دەکرێت:

بەپێی بڕیاری ئەنجومەنی وەزیران، وەزارەتی ناوخۆ دەتوانێ پەنابەرو قەرەجەکان، بە مەرجی پابەندبوون بە بنەماکانی کولتووری تورکی، لەو شارو گوندانەدا نیشتەجێ بکات کە دانیشتووەکانی تورکن. هەروەها دەتوانێ ئەوانەی

وا گومانی سیخوڕییان لیّ دەکریّت، دووربخاتەوە بۆ سنوورە دووردەستەکان و، پەنابەرو قەرەجەکانی ولاّتانی تریش لە سنوورەکانی خاکی تورکیا دەربکات.

* خیّلّەکان:

یاسا، هیچ جۆرە کەسایەتییەکی یاسایی نادات بە خیّلّەکان. سەبارەت بەم بابەتەش، هەموو جۆرە مافەکانی خیّلّ، لە فەرمان و بڕیارو بەلّگەی جۆراوجۆردا، لابراون.

سەرۆکایەتی و ئاغایەتی و شیّخایەتیی خیّلّ، پشت بە کام داب ونەریت دەبەستیّ با بیبەستیّ، مافی هیچ جۆرە خۆڕیّکخستنیّکیان نییە.

ماوەی بەر لە ڕاگەیاندنی ئەم یاسایە، هەموو مولّک و سامانە ڕانەگویّزراوەکانی (سەرۆك و ئاغاو شیّخ)ی خیّلّ، دوای جیّبەجیّکردنی یاساکە، دەکەونە ژیّر دەسەلاّتی حکوومەت و دەبن بە مولّکی دەولّەت.

* بەر لە یاسا:

ئەم مالّ و مولّکە لەگویّزانەوە نەهاتوانە، بەپیّی فەرمانی حکوومەتی و ئەنجومەنی وەزیران، بەسەر کۆچەرو جووتیاراندا دابەش دەکریّن.

وەزارەتی ناوخۆ، بەپیّی فەرمانی ئەنجومەنی وەزیران، دەتوانیّ بەر لە بلاّوبوونەوەی ئەم یاسایە، سەرۆك—ئاغا-یاخود شیّخی خیّلّەکان و ئەو کەسانەی کە گومانی سیخوڕیی سەر سنوورەکانیان لیّ دەکریّ و ئەو کەسانەش کە لە ڕۆژهەلاّتدا دەستڕۆیشتوون، لە هەریّمە پلە دووەکاندا جیّگیر بکات و لە شویّنی خۆیان بیانگویّزیّتەوە.

* ئەو کەسانەی کە زمانی دایکیان تورکی نییە:

ئەو کەسانەی کە لە دەرەوەی زمانی تورکیو بە زمانێکی تر قسە دەکەن، مافی دامەزراندنی کۆمەڵەی کرێکاران، پیشەسازان یاخود گەڕەكو گوندیان نییەو، تەنیا مەرجی دامەزراندنی ئەو جۆرە شتانەش ئەوەیە کە دەبێ تەنیا تایبەت بە هاوڕەگەزەکانیان نەبێو شتێکی گشتی بێ.

وەزارەتی ناوخۆ، بەپێی فەرمانی ئەنجومەنی وەزیران، دەتوانێ ئەو جۆرە کۆمەڵانە (تەنانەت ئەگەر پێشتریش هەبووبن) بگوێزێتەوە بۆ شوێنی گونجاو.

بیانیەکان، ناتوانن لە گوندەکاندا نیشتەجێ بن. هەروەها ژمارەی ئەو بیانیانەی کە لە شارو قەزاکاندا نیشتەجێ دەبن، پێویستە لە ١٠٪ی ڕادەی دانیشتوانی ئەوێ زیاتر نەبن و بەقەدەر ژمارەی دیاریکراو و سنوورداری شارەوانی بن.

ناوەڕۆکی یاساکە سەبارەت بە چۆنیەتیی دابەشکردنی زەوی بەسەر ئەو کۆمەڵە مرۆڤانەی وا لە شوێنی تردا نیشتەجێ دەکرێنو، سەبارەت بە یارمەتیەکانی پەروەردەی نەتەوەیی، چەندین خاڵی گرنگی تێدایە.

* بەخشینی باج:

هەندێك گۆڕانکاری بەسەر بەخشین و هەڵگرتنی باجەکاندا هاتووە.

ئەو کەسانەی کە لە دەرەوەی وڵاتەوە دێن، لە هەرێمە پلە یەکەکاندا نیشتەجێ دەبن. هەروەها ئەوانەی کە لە ناوەوەی وڵات (بە ویستی خۆیان یا بەزۆر) لەوێدا نیشتەجێ دەکرێن، لەوکاتەوەی کە ناوی خۆیان تۆمار بکەن، ساڵی یەکەم هیچ جۆرە باجێکیان لێ وەرناگیرێتو، ساڵی دووەمو سێهەم و چوارەمو پێنجەمیش ناوبەناو لە باجدان دەبەخشرێن. لەوەش جوداتر، ئەم جۆرە کەسانە پارەی تۆمارکردنی ئەو پارچە زەویانە نادەن کە بەسەریاندا دابەش دەکرێن.

شایانی باسە، کڕینی خانوو و کاری بازرگانی (کڕین و فرۆشتن)و قەرزی ئەو بابەتانە، ناکەونە چوارچێوەی ئەم بەخشینەوە.

ئەو کەسانەش کە لە هەرێمە پلە دووەکاندا نیشتەجێ دەبن، هەر دەتوانن بۆ ماوەی دوو ساڵ باجەکانیان نەدەن.

ئەو یاسایەی کە دەقەکەیمان لەسەرەوە هێنایەوە، بەشێوەیەك دارێژراوەو بەجۆرێك نووسراوە کە ئەگەر کەسێکی بێئاگا لە باری ئەتنۆگرافیای تورکیاو بێئاگا لە کێشەی کورد بیخوێنێتەوە، دەڵێ ئەم یاسایە بێزیانەو، تاکە مەبەستی ئەنجامدانی ئۆپەراسیۆنێکی کولتوورییە بۆ تواندنەوەی تورکە چیاییەکان لەنێو کولتووری تورکیدا.

ئێمە لێرەدا دەکەوینە هەوڵی ئاشکراکردنی مەبەستە شاراوەکانی ئەم یاسایەو، ئەم مەتەڵە کە لەژێر پەردەی زانستیبوونی کولتووری تورکیدا خۆی شاردۆتەوە.

هەر لەبەر ئەوە، سەرەتا شیکردنەوەیەکی هەر چوار گرووپی هەرێمەکان لە جێی خۆیدا دەبێ:

١- ((هەرێمە پلە یەکەکان: ئەو هەرێمانە دەگرێتەوە کە زیادبوونی ژمارەی دانیشتوە تورکەکان (هەروەها ئەوانەش کە کولتووری تورکی پەسند دەکەن) لەوێدا کراون بە مەبەست)). لێرەدا ئاشکرایە کە دەیانەوێ خەڵکی تر لەو شوێنانەدا کە نەتەوەی تورك دەژی، نەبێ و هەمووی وەکوو تورکی لێ بێ. بەپێچەوانەوە، ناچار دەبن ئەوە قبووڵ بکەن کە کەسانی تریش لە تورکیا هەن، بە زمانی جیاواز لە تورکی قسە دەکەن. لەبەر ئەوەی کە ئیدی عەرەبستانی و ئەلبانی و بوڵگارستانی لە تورکیای ئەمڕۆدا ناژین، ئاشکرایە کە مەبەستی سەرەکی هەمان ئەو شوێنانەن کە کوردیان تێدا دەژی.

ئەویڕاستیش بێ کەم کەس لە کوردستاندا تورکی دەزانێ و، زمانی تورکی وەکوو زمانێکی ڕەسمی تەنیا لە هەندێك شاری کوردستاندا (کە ژمارەیان کەمە) بڵاوبووەتەوەو، گەلی کورد بەشێوەیەکی گشتی زمانی تورکی نازانێ.

هەرێمە پلە یەکەکان، کوردستان:

٢- ((هەرێمە پلە دووەکان، ئەو هەرێمانە لەخۆ دەگرن کە ئەوانەیان تێدا نیشتەجێ دەکرێن کەوا تواندنەوەیان لە کولتووری تورکایەتیدا کراوە بە ئامانج)).

لەبەر ئەوەی بیر بۆ ئەوە ناچێ کە تورکێك لە کولتووری تورکیدا بتوێنرێتەوە، پێویستە لە دەرەوەی نەتەوەی تورکدا بەدوای ئەم کەسانەدا بگەڕێین. شیکردنەوەکانی سەبارەت بە بەندی پێشوو، ئەوەمان پێ‌نیشان دەدەن کە ئەمانە لە کورد بەدەر کەسی تر نین. دیارە بۆ تواندنەوەی نەتەوەیی‌ی کوردان، پێویستە لە وڵاتی خۆیان دوور بخرێنەوەو لە شوێنە تورك‌نشینەکاندا نیشتەجێ بکرێن. لەڕاستیدا، ئەم هەرێمانەش هەمان ئەنادۆڵ و پارێزگا تورك‌نشینەکانی تراکیان.

ئەگەر گوتنەکەشمان لەجێی خۆیدا بێ، ئەم شوێنانە دەبن بە (ئاکادیمیاکانی زانستی زمانی تۆرانی) کە بەتایبەت بۆ ئێمە (کوردان) دروست کراون.

* هەرێمە پلە دووەکان، تورکیای نەژادی:

٣- ((هەرێمە پلە سێیەکان ئەو جێگەیانە دەگرنەوە کە کۆچەرە تورکەکان دەتوانن بەبێ یارمەتیی دەوڵەت و بەرپرسانی حکوومی لەوێدا نیشتەجێ بن)).

حکوومەتی ئەنقەرە، تورکە کۆچەرەکان بە ئیمکاناتی خۆیانەوە دەباتە ئەو شوێنانەی کەوا کوردەکان چۆڵیان کردوون (پێیان چۆڵ کراوە). حکوومەت ڕێگە بە نیشتەجێبوونی کوردە کۆچەرەکان لەم هەرێمانەدا نادا، بەڵام بە لێبوردەیی و سنگ فراوانییەوە دەروازەکانی ئەم هەرێمە بەڕووی هەموو تورکەکانی دنیادا کە دەیانەوێ بە ئیمکاناتی خۆیانەوە لەوێدا جێگیر بن، دەکاتەوە.

*** هەرێمە پلە سێیەکان، کوردستان:**

٤- ((هەرێمە پلە چوارەکان ئەو شوێنانەن کە لەبەر هۆی تەندروستی سیاسی-عەسکەری- کولتووری- ئابووری نیشتەجێبوونیان تێدا قەدەغە کراوەو چۆڵ دەکرێن)).

ئەو شوێنانەی کە لەبەر کەش و هەوای دژواری خۆیان، دەرفەتی ژیانیان تێدا زۆر کەمەو تەنیا خەڵکی خۆجێیی دەتوانن لەوێدا بژین، لەلایەن کوردەکانیشەوە چۆڵ دەکرێن. کۆچەرە تورکەکان ناتوانن لێرەدا بژین و هەموویان دەمرن. بۆیە مانەوەی هەموو کەسێك لەم هەرێمانەدا، بە هەموو شێوەیەك قەدەغە دەکرێ.

*** هەرێمە پلە چوارەکان، کوردستان:**

شیکردنەوەی مەتەڵی "کولتووری تورك"و "گرووپی هەرێمەکان" بەشێوەیەکی ئاشکرا ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە لەڕاستیدا لێرەدا تەنیا

دانیــشتوانی هەرێمــەکانی ١ و٢ و٤ ئــەو خەڵکانــەن کــە کولتــووری تورکییان نییەو کوردەکانن.

هەرێمــە پلــە دووەکــانیش ئــەو شــوێنانەن کــە تورکــەکان تێیانــدا نیــشتەجێن و، هەنــدێك هــەرێمی ئــەورووپا و ئاســیاش لــەخۆ دەگــرن. هەرێمەکانی ١ و٢ و٣ و٤ لە کوردەکان پاك دەکرێنەوە. خەڵکی تورك لە هەرێمەکانی ١ و٢دا، لەباتی کوردەکان، نیشتەجێ دەکرێن و، کوردەکان لە هەرێمە پلە چوارەکانیشدا دەردەکرێن و دوور دەخرێنەوە، بەڵام هیچ کەسی تر لەو شوێنانەدا نیشتەجێ نابێ و مۆڵەتی یاسایی بە هیچ خەڵکێك نادرێ. ئەوی دەشمێنێتەوە، هەمان هەرێمە پلە دووەکانە کە پارێزگــا تــورکنــشینەکان دەگرنــەوەو، کوردەکــانیش لــەوێ بڵاودەکرێنەوەو نیشتەجێ دەکرێن [٦].

---

[٦] سیــستەمی دوورخــستنەوەو بڵاوەپێکردنــی کــوردان، ڕابردوویــەکی مێــژوویــی خــۆی هەیــە. چــاومان بــە نموونــەی ســەیر دەکــەوێ لــە مێــژووی ئیمپراتۆریای عوسمانیدا.

"Schriften and Deuk Würdigkeien des General –Feldmarschall Grafen Helmot von Moltke, Berlin 1992. BandII : Vermischte Schriten Zur Orientalischen Frage. Das Land and Volt den Kurden"

مارشاڵ گراف هەلموت لە بەرهەمێکیدا بەناوی "خەڵك و وڵاتی کوردەکان"ـەوە هەندێك پاراگراف دەهێنینەوە: ئەم مارشاڵە کە چوار ساڵ لە سوپای عوسمانیدا خزمەتی کردووە، بەم شێوەیە باسیئەوە دەکات کە سەد ساڵ بەر لە ئێستا بە چ جۆرێك ویستوویانە کوردەکان لە وڵاتی خۆیان دوربخەنەوە:

((ساڵی ١٨٣٨ کاتێ حافز پاشا بە ئاگرو شمشێر لە چیای کارزان (خەرزان: میرنــشینێکی کــۆنی کوردییــە لــە باشــووری ڕۆژهــەڵاتی تورکیــا) پــەلاماری کوردەکانی داو ژیانی لێ حەرام کردن. سەرو سەکوتی ڕیش چەرمووەکان لەبەر

حکوومــــەتی تــــورك دوای ســــاڵی ١٩٢٥، بـــە هــــەمان دیـــدی بەڕێوەبەراتییــەوە، تورکیــای کــرد بــە دوو بەشــی ڕۆژهــەڵاتو ڕۆژئــاوا، یــاخود هەرێمــە تــورکنــشینو هەرێمــە کوردنــشینەکان. ســنوورەکانی ڕۆژهــەڵات، یــاخود هەرێمــە کوردنــشینەکان، تــا ئێــرانو قەفقاســیاو

چادرەکەی حافز پاشادا پەیدابوون، بۆ ئەوەی لـە خـەڵك خۆش ببێ. بەڵام پاشا بۆ ئەوەی ئەم خەڵکە بکات بە کەسانێکی گوێڕایەڵی بابی عالی، پێویست بوو ئەوان لە چیا سەرکێشەکان دابەزێنێو لە دەشتەکاندا جێگیریان بکات. کەوابوو پاشا بەڵێنی ئەوەی پێدەدان کە دە قاتی ئەو زەوییەی لـە چیاکاندا هەیانە، زەوییان لـە دەشـتەکاندا بداتێ. دیـارە پاشا لـەوە ئاگـادار بـوو کـە بەرنامەکـەی پێویستی بە بەخشندەییەکی زۆر هەیە. لە هەمان کاتدا، بەڵێنی بەخشینی باجی سێ ساڵیشی پـێ دەدان. هـەروەها باسـی ئەوەشـی بـۆ دەکردن کە دەتوانن لـە دەشتەکاندا لەباتی شوانی، کرمی ئاوریشمو ئەسپ بەخێوبکەنو، لەو بارەیەوە یارمەتییان دەدات. بەڵام بەمجۆرە پێشنیاری ئەوەی دەکرد بۆ ماسییەك تۆڕێك بۆ خۆی دروست بکاتو خۆی بخاتە داوەوە. ڕیش چەرمووەکانیش بە چاوێکی گوماناوییـەوە سەیری ئاسمانیـان دەکـردو پەسـنی ئـەو شـتانەیان دەدایـەوە کـە داوایـان لێکرابـوو. بەخەڵاتـەوە گەڕانـەوە لای بنەماڵـەکانیانو باسـی هـەموو شتێکیان بۆ ئەوانیش گێڕایەوە.

لـەو جێگەیانـەی کـە ئەوانـە بۆیـان دەگەڕانـەوە، ژنـانو منـداڵانیش چـەکیان بەدەسـتەوە بـوو. ئەمـەش دووبارەبوونـەوەی کوشـتارەکانی دەگەیانـدو، هـەتا سەرکوتکردنی تەواوەتی ڕاپەڕینەکان کۆتاییان پێنەدەهات. بەڵام کاتێك ئەوە دەرکـەوت کـە نیـشتەجێکردنی کـوردان لـە دەشـتەکانداو پـڕۆژەی داگیرکردنـی کوردسـتان سـەرناگرێ، ئـەوێیان بەجێهێـشت. ئەگـەر حـافز پاشـا لـەم جـارەدا توانیی جاروبار بۆ ماوەی کورت سـەرکەوتن بەدەسـت بهێنـێ، تـەنیا هـۆی ئەمـە ئەوە بوو کە کوردی بەرامبەر بە کورد بەکار هێناوە)).

چیاکانی سیواس و هەرێمەکانی خارپووت و مەلاتیە درێژ دەبنەوە. هەرێمی ڕۆژئاواش، لە یەکەم هەرێمی ڕۆژئاواوە تاکوو تراکیا درێژ دەبێتەوەو، شوێنە تورکنشینەکان دەگرێتەوە.

جیاوازیەکانی نێوان ئەم دوو هەرێمە، بەم شێوەیەی خوارەوەن:

ڕۆژهەلات بەشێوەیەکی تایبەتی بەڕێوە دەبرێ، هیچ کەسێك تەنانەت تورکەکانیش (یاخود هەڵگری ڕەگەزنامەی تورکی) ناتوانن بەبێ مۆڵەتی یاسایی وەزارەتی ناوخۆ لە ڕۆژئاواوە دەربازی دۆزەخی ڕۆژهەلات ببن. بەڕێوەبەرایەتی ڕۆژهەلات، هەمیشە لە حاڵەتی نائاساییدایەو، لەلایەن چاودێرێکەوە بەڕێوە دەبرێت. تەنانەت فەرمانبەرێکی ئاسایی دەتوانێ زیندانیە کوردەکان کە لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر دەبرێن، بدات بە کوشتن، یانی فەرمانی کوشتنیان بدات و لەڕێگەی جەندرمەکانەوە بیانکوژێ.

سەبارەت بە ڕێ و شوێنە تایبەتەکانیش، دەتوانین بڵێین کە ژمارەی دەزگا پەروەردەییەکان لە ڕۆژهەلات، یاخود کوردستان، ئەم ساڵانەی دوایی لە کەمترین ئاستی خۆیدایە (ژمارەیان کەم کراونەتەوە). هەر دوای ڕاپەڕینەکەی ساڵی ١٩٢٥، حکوومەتی ئەنقەرە سیاسەتێکی پێچەوانەی ئەمڕۆی سەبارەت بە پەروەردەی نەتەوەیی پێڕەو کردبوو.

حکومەت دوای ڕاپەڕینەکە، بە مەبەستی تواندنەوەی نەتەوەیی کوردان لەنێو کولتووری تورکدا، زیادکردنی ژمارەی قوتابخانەکانی لە کوردستاندا وەکوو پرنسیپ قەبووڵ کردبوو. بەڵام ئەو لاوە کوردانەی کە لەوێدا بە زمانی تورکی پەروەردەیان دەبینی، لەباتی ئەوەی ڕێگەی پان تورانیزم بگرنە بەر، بەپێچەوانەوە ئاگایی و هۆشیاریی

نەتەوەییی خۆیان قووڵتر کردەوەو بەهۆی ئەو زانیاریانەوە کە فێریان بوون، ئەو کەسانەی کە تا دوێنێ خوێندەوارییان نەبوو، هەندێک ڕاستیی تا ئەو ڕۆژە نەزانراویان بۆ دەرکەوت.

عەشقی وڵات و بەخۆنازینی نەتەوەیی، بۆ هەموو نەتەوەکان یەک شتە. لاوە کوردەکان لە کتێبە تورکیەکانەوە فێری ئەوە دەبوون کە پێویستە شەیدای وڵات بن و شانازی بە نەتەوەکەیانەوە بکەن. ئەوان حەزیان لە هی خۆیان دەکرد، یانی نیشتمانی کوردانیان خۆش دەویست و شانازییان بە نەتەوەی خۆیانەوە، یانی بە نەتەوەو کولتووری کوردەوە، دەکرد.

بەرامبەر بەم وەزعەش، حکوومەت دەستبەجێ پلانی پەروەردەی نەتەوەییی لە کوردستاندا گۆڕی. بەگوێرەی ئامارەکانی وەزارەتی پەروەردەی نەتەوەیی، ژمارەی خوێندکارانی پارێزگا تورکنشینەکان ٣٣٪ ی ژمارەی دانیشتوانی ئەوێیەو، بەرامبەر بەوەش ئەم ژمارەیە لە کوردستان تەنیا ٢١,٥٪ ی ژمارەی دانیشتوانیەتی.

ئۆپەراسیۆنی پاکتاوی نەژادیی کوردەکان، بەپێی نەخشەی تواندنەوەی کولتووری، لە هەرێمە باسکراوەکاندا بەڕێوە دەبرێ. کوردەکان لە هەرێمی ڕۆژهەڵات دوور دەخرێنەوەو، لەو شوێنانە کە پێیان دەگوترێ ڕۆژئاواو تورکەکان تێیاندا نیشتەجێن، دابەش دەکرێن و، تورکەکان و کەسانی بیانیش لە هەرێمە کوردییە چۆڵکراوەکاندا، جێگیر دەکرێن.

وەکوو پێشتر باسمان کرد، کوردەکان لە هەرێمە پلە چوارەکان دوور دەخرێنەوەو، ئەو شوێنانە چۆڵ دەکرێن، بەڵام لەباتی ئەوان مۆڵەتی

مانەوەی یاسایی نادرێتە هیچ کەسێك. پرۆژەکە هەندێك هۆی تەندروستی و سیاسی سەبارەت بەم قەدەغەیە ڕیز دەکات. هەرێمە پلە چوارەمینەکان، ناوچە شاخاوی و بەردەلانەکان دەگرنەوە، بۆیە هیچ کەسێك لەوانە بەدەر کە لەوێ لەدایك بوون، ناتوانن لەو هەرێمانەدا بژین.

دیارە ئەگەر تورکەکان لەم شوێنانە جێگیر بکرێن، هەموویان لە ماوەیەکی کورتدا دەمرن. کەوابوو ناتوانرێ تورکەکان بنێردرێنە ئەو شوێنانە. بەلام سەرەڕای ئەوەش، پێویستە ئەو هەرێمانەی کوردستان چۆڵ بکرێن، چونکە کوردەکان لێرە دادەنیشن. هەر بۆیە پێویستە پرۆژەکە لە ماوەیەکی کورتدا جێبەجێ بکرێت، دەنا سوپا لەکاتی ئۆپەراسیۆنە عەسکەریەکاندا لێرە تووشی شکستی زۆر دەبێ.

یەکێك لەم ئۆپەراسیۆنانە هەمان ئۆپەراسیۆنی چیای ئاگرییە (١٩٣٠) کە زیاتر لە ٤٠٠٠٠ سەربازی تێدا بە دەستی ژمارەیەکی کەمی کوردان (مشتێك کورد) کەتبوونە تەنگانە" تا پشتیوانیی ئێرانیەکانیان وەرنەگرت، نەیانتوانی هەرێمەکە بخەنە ژێر کۆنترۆڵی خۆیان. بەرامبەر بەمەش، کوردەکان توانییان دووبارە هەندێك لە سەنگەرەکانی خۆیان بستێننەوە، چونکە هێزەکانی سوپای تورك لە گەڵ داکەوتنی یەکەم بەفرو بۆراندا، بەناچاری تا چەند شوێنێکی دیاریکراو پاشەکشەیان کرد.

لەلایەکی تریشەوە، یاسای دوورخستنەوە کە ئەم خەڵکەی بە سزای مەرگ مەحکووم کردووە، فەرمانی خۆماڵیکردنی ماڵ و موڵکی ئەم خەڵکە دەدات و دەیانکاتە سامانی دەوڵەتی و، لەناوبردنی ڕێکخستنی خێڵەکیش بۆ ئەم کارە، بە بەهانە دێنێتەوەو وەکوو ڕیفۆرم نیشانیدەدات.

بە چاوپێداخشانێك بە کێشەکەدا، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە مەبەست لە نەهێشتنی کەسی دەستڕۆیشتوو لەناو خێڵدا، هەمان

خۆماڵیکردنی بەشێکی ماڵ و موڵکی لەگوێزانەوەنەهاتووە کە لای نەتەوە شارستانیەکان هەیە.

دیارە ئەم پرۆژەیە بە ئامانجی لەناوبردن و پاکتاوی نەژادیی نەتەوەیەك ئامادە کراوە، سەرەڕای دوورخستنەوەی نەتەوەیەك لە وڵاتی باووباپیرانی. پرۆژەی ناوبراو بەدوای ڕێگەیەکیشدا گەڕاوە کە ئاستەنگێك بەرامبەر بە کۆبوونەوەی (١٠ کەسی و ١٥ کەسی)ی ئەم خەڵکە لە شوێنێکدا، دروست بکات. تەنیا تاوانی ئەم گەلە بەدبەختەش کورد و ئاریایی بوون و تۆرانی نەبوونە[٧]!

یاسا، بۆ گەیشتن بە ئامانجی سەرەکیی خۆی، هەموو جۆرە ڕێ و شوێنێکی پێویستی گرتوەتە بەر. بۆ نموونە، بەپێی ئەو یاسایە، لە بەشی ((ئەوانەی کە زمانیان تورکی نییە))دا، کەسانی غەیرە تورك کە لە شوێنە کوردنشینەکاندا جێگیردەکرێن (کوردەکان)، بۆیان نییە لەنێو خۆیاندا تەنانەت گرووپێکی هاوبەشی کاریش دروست بکەن. ئەمەش لەکاتێکدایە کە کوردە دەرکراوەکان (ئاوارەکراوان) زۆربەیان لە سەروەختی کۆچدا دەمرن و، ئەوانەش کە بتوانن بگەنە جێگەی خۆیان و لە کۆچەکەدا گیانی خۆیان بپارێزن، تەنیا لەڕێگەی کاری هاوبەشەوە پێیان دەکرێ پێداویستەکانی ژیانیان دابین بکەن و بمێننەوە.

---

[٧] لە چەند ساڵی پێش ئێستاوە، بەپێی بڕیاری سەرۆك کۆمار، نیشاندانی ئەوەی کە تورکەکانیش لە نەژادی ئاریایین، زیانێکی نییە. بەڵام کوردە بێچارەکان، زیاتر لەوەی کە بەپێی بڕیارنامە ئاری بن، بەگوێرەی بنەچە، نەژاد و زمانیش ئاریایین.

ئەم یاسایە، وەکوو ئەو یاسایانەی کە باسی کەمکردنەوەی سزا دەکەن، هەندێك هەنگاوی بۆ دواوەشی تێدایە. بۆ نموونە، یەکێك لە بەندەکانی ئەم یاسایە، لەوە دەدوێ کە ئەوانەی وا بە زمانی تورکی قسە ناکەن و تورك نین، مافی ئەوەیان نییە گوند ئاوەدان بکەنەوەو کاری هاوبەش دابمەزرێنن، تەنانەت ئەوانەی کە بەر لە دەرچوونی یاساکەش هەبوون، پێویستە لەناوبچن و بڵاوەیان پێ بکرێ. ئەم بەندە کە خراوەتە یاساکەوە، مەبەستی بڵاوەپێکردنی خەڵك و وێرانکردنی هەندێك شوێنی وەکوو گوندو لەوەڕگەو ... کە لەکاتی دوورخستنەوەو کۆچی بەکۆمەڵی کوردانددا بۆ شارو شوێنە تورکنشینەکان دروست کراون. حکوومەتی ئەنقەرە، بەم شێوەیە دوای ئەوەی کە ڕێوشوێنی پێویستی بۆ هەموو ڕێتێچوونێك ڕەچاو کردووە، بۆ ئەو کەسە تاك وتەرایانەش کە لە دەرەوەی ئەم وەزعانەدا ماونەتەوە، شتی پێویستی لە یاسای خۆیدا داناوە. بۆ نموونە، لە سەدەیەکدا کە شایەتیدان بەرامبەر بە هەندێك بەڵگەی بەرچاو بەهای کەمتر دەبێتەوە، حکوومەتی تورکیا لەڕێگەی ماددەیەکی تایبەتەوە (گومان)ی وەکوو بنەمای بەڵگە پەسند کردو، ئەمەشی بۆ سەلماندنی تاوانی هەر کەسێك بەکارهێناو بناغەی تاوانێکی گشتیی دانا.

* ئەو کەسانەی کە گومانی سیخوڕییان لێ دەکرێ:

لێرەدا مەبەست ئەو کەسانە نین کە کاری سیخوڕی دەکەن، یاخود بەڵگە کەوتبێتە دەست سەبارەت بەوەی کە ئەو کارەیان کردبێ، بەڵکوو مەبەست ئەو کەسانەیە کە گومانی سیخوڕییان لێ دەکرێ. مادام ئەم

تاوانـه لەڕێگـەی هـیچ بەڵگەیەکـەوە نەسـەلمێندراوەو دەسـت نیـشان نەکراوە، ئەو کاتە دەتوانرێ گومان لە هەموو کەسێك بکرێ.

بەشی کۆتایی باسەکەش، چەند لێبوردنێکی بۆ پەنابەران تێدایە، کە بە قازانجی تورکەکانەو چنگ دەنێتە بینی کوردەکان. لەگەڵ ئەمەشدا، خاڵێك هەیە پێویستە ئاماژەی پێ بکرێ، ئەوانەی کە لە هەرێمە پلە دووەکانداو ئەوانـەش کـە لـە هەرێمـە پلـە سـێیەکاندا نیـشتەجێ دەکـرێن، بەیـەك جـۆر مامەڵـەیان لەگەڵـدا دەکرێـت. ئـەو کەسـانەی کـە لـە هەرێمـە پلـە دووەکانـدا نیـشتەجێ دەکـرێن، کوردەکـانن‌و دەیانبەنـە نێـو شـوێنە تـورکنـشینەکان" ئەوانەش کە لە هەرێمە پلە سێیەکاندا جێگیر دەبن، ئەو تورکانەن کە دەچنە هەرێمە کوردنشینەکان.

ئاخۆ هۆی ئەوە چییە کە بە یەك جۆر مامەڵە لەگەڵ کوردو تورکەکانـدا دەکرێ ؟ هۆی ئەمە زۆر سادەیە: هەرێمە پلـە سـێیەکان ئـەو شـوێنانەن کـەوا لەلایـەن کوردەکانـەوە چـۆڵ دەکـرێن‌و، تورکـەکان دەتـوانن بـەبێ یارمـەتی‌ی دەوڵەت لەوێ بمێننەوە. دیارە هیچ تورکێك نایەوێ بەبێ یارمـەتی‌ی دەوڵـەت لە شوێنێکدا نیشتەجێ ببـێ کـە لـە وڵاتـی باووباپیرانیـەوە دوورە. هـەر لەبـەر ئەمـەش، بـە یـەك جـۆر مامەڵـە لـە گـەڵ کوردەکـان‌و دانیـشتوە تورکـە خەیاڵیەکانی ئەم هەرێمەدا دەکرێ (چونکە تورکێك لـەوێ نابـێ، بۆیـە بـە یـەك جۆر مامەڵە لەگەڵ کوردو تورکـەکانی ئەوێـدا دەکـرێ).پێمـان وایـە نـاوەڕۆکی یاسـا پــڕ لــە بەخــشندەییەکەی ! "کولتــووری تــورك"مــان لەڕێگــەی ڕوونکردنەوەکانی خۆمانەوە ئاشکرا کردبێ.

بـەڵام هاوکـات تـاووتوێکردنی بـەختی سـەرگرتنی ئـەم یاسـایە لـە بـواری مـاددی‌و دارایی‌یـەوە بێ‌سـوود نابـێ. نەخـشەکە دەکەمـەوەو

هەنـدێك ناوەنـد لـەنێوان كوردسـتانو پارێزگـا تـورك‌نـشینەكاندا هەڵدەبـژێرم. خـەت‌و دووریـی نێـوان ئـەم ناوەندانـە، بەشـێوەیەكی گشتی، بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

لـە جۆڵـەمێرگ (هـەكاری)ـەوە تـا ئیـزمیر (١٥٥٠كـم)ە، لـە (دیاربـەكر)ەوە تـا بورسـا (١١٥٠كـم)ە. لـە (بایەزیـد)ەوە تـا تراكیـا (١٧٠٠كم)ە. لە (خارپووت)یشەوە هەتا گەلیبۆلو (١٢٠٠كم)ە.

دیـارە ڕێگـەكان، لەبـەر ناهـەمواری و شـێوەی كەوانـەییی دوورابییەكان‌و هەندێك هۆی ئابووری‌و ئیداری، درێژتر دەبنـەوە. ئەگـەر ئـەم زیـادكردن‌و درێژبوونەوەیـە وەكـوو چواریەك پەسـند بكـەن، ئـەوا ژمارەكان بەم جۆرەیان لێ دێ: (١٥٠٠-٢١٢٥-١٤٣٧-١٩٣٧).

بەشـێوەیەكی گـشتی، دووریـی كوردسـتان‌و شـارە تـورك‌نـشینەكان (١٧٥٠)ە، واتـە -بەشێوەیەكی تر- دوورابییەكـە هـەر كوردێكی دوورخـراوە، بۆ گەیشتن بە شوێنە تورك نشینەكان، پێویستی بە بڕینی هەیە.

بـەگوێرەی ئامـاری ڕەسمـیی تـورك، ژمـارەی دانیـشتوانی توركیـا (١٤,٠٠٠,٠٠٠) كەسە. پێمان وایـە ئەگـەر بڵێین (٣,٠٠٠,٠٠٠)ی ئەمانـە كـوردن، زیادەڕۆییمـان نـەكردووە. بـەم پێیـەش، ژمـارەی ئـەو كەسـانە دەركـەوتن كـە دەبـێ لـە وڵاتـی خۆیـان دوور بخرێنـەوەو ناچـارن بـڕی (١٧٥٠كم) بە ڕێگەدا بڕن. ئەگەر لەگەڵ ئەمەشـدا بڕی ئەو پارەیە دیاری بكرێ كـە بـۆ سەرخستنی پرۆژەكـە پێویـستە، شتێكی باش دەبـێ. بـۆ خـوردو خـۆراك‌و دابینكردنـی پێداویـستیەكانی پـشوودانی هـەر تاكێك، لانی كـەم (٨٧٥) فرانك پێویـستە، تـاكوو بتوانـێ (١٧٥٠كم) ڕێگـە ببڕێ.

بەڵام ئەگەر وای دابنێین كە بەشێكی ڕێگەكـەیان بـە پیـادەیی دەبڕن‌و زۆر

جار لە دەرەوەو سەر زەویی ڕووت دەخەون و خواردەمەنیی خۆیان دابین دەکەن، چواریەکی ئەم ژمارەیە کەم دەکەینەوە. ئەوەی دەمێنێتەوە (٦٥٦) فرانکە، یانی (٦٥٦) فرانك بۆ هەر کەسێك پێویست دەبێ. هەروەها بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە منداڵەکان ئاسانتر دەبرێن و خەرجیی خۆراکی کەمتریان هەیە، (٥٦) فرانکی تری لێ کەم دەکەینەوە، واتە دەبێ بە (٦٠٠) فرانك. کاتێ (٦٠٠) فرانك بۆ هەر کەسێك خەرج بکرێ، زیاتر لە (١٨٠٠٠٠٠٠٠٠) فرانك بۆ سێ ملیۆن کەس پێویست دەبێ. بە هەمان شێوەش، ئەگەر بۆ هەر پێنج کەسی دوورخراوە، فرانکێك بۆ بڕینێ کیلۆمەترێك ڕێگە پێویست بێ، کۆی خەرجیی گشتی بۆ (١٧٥٠)کم، دەبێ بە (١٠٥٠٠٠٠٠٠٠) فرانك. کۆی ئەمەو خەرجیی تری دوورخراوەکانیش، دەبێ بە (٢٨٥٠٠٠٠٠٠٠) فرانك. یانی، بەشێوەیەکی تر، لانی کەم بڕی ئەم پارەیە بۆ چۆڵکردنی کوردستان پێویستە.

دیارە بۆ نیشتەجێکردنی تورکەکانی تر لەباتی کوردە دەرکراوەکان لە کوردستان، خەرجیی تریش پێویستەو، دەبێ ئەوەش ڕەچاو بکرێ.

ئەگەر پێچەوانەکەشی بکرێ، ئەوا پێویستە حکوومەتی ئەنقەرە دان بەوەدا بنێ کە زیاتر لە سێیەکی خاکی تورکیای بێمرۆڤ و چۆڵ هێشتوەتەوە. قبووڵکردنی ئەمەش شتێکی سەختە. جێگیرکردنی خەڵکێکی زیاتر لەباتی دوورخراوەکانی وڵاتێکی وەکوو کوردستان کە ژمارەی دانیشتوانی کەمە، بەپێی عەقڵ و مەنتیق، زۆر باشترە. بەڵام ئێمە بۆ ئەوەی هەموو ڕێتێچوونێك لەبەرچاو بگرین، وای لەقەڵەم دەدەین کە ژمارەی دوورخراوەکان و ژمارەی ئەو کەسانەی کە لەباتی

ئەوان نیشتەجێ دەکرێن، وەکوو یەکە. دیارە خەرجیی بارکردنی تورکەکان بۆ کوردستان لە خەرجیی دوورخستنەوەی کوردەکان زیاترە، چونکە ناتوانن بە هەمان شێوەی ڕەفتارکردن لەگەڵ کوردە دەرکراوەکاندا، لەگەڵ تورکە دەعوەتکراوەکاندا بۆ خاکی کوردستان بجووڵێنەوە. بەپێچەوانەشەوە، دەبێ تورکەکان ڕازی بکەن و قەناعەتیان پێ بهێنن کە شوێنەکانی خۆیان بەجێبهێڵن و لە کوردستان نیشتەجێ بن. لەلایەکی تریشەوە، ئاشکرایە ئەم کۆچەرانە لەنێو چیاو دەشتەکانی کوردستاندا جێگیر ناکرێن. هەتا ئەو کاتەش کە بتوانن بەرهەم بهێنن و ئامرازەکانی نیشتەجێبوونی خۆیان دروست بکەن، دەبێ پێداویستەکانی ژیانیان دابین بکرێن، ئەگینا مەرگ چارەنووسیان دەبێ. لەئەنجامدا، خەرجیی بارکردنی تورکەکان بە دوو قاتی خەرجیی گواستنەوەی کوردە دەرکراوەکان دادەنێین و، ئەوەش بڕە پارەیەکی (٥٧٠٠٠٠٠٠٠) فرانکی دەکات. ئەگەر ئەم پارەیەو خەرجیی (٢٨٥٠٠٠٠٠٠)ی گواستنەوەی کوردان بخرێتە سەریەك، بڕی (٨٥٥٠٠٠٠٠٠) فرانك پێویست دەبێ. شایانی باسە، بڕی ئەم پارەیە بە هیچ شێوەیەك خەرجیی پێداویستەکانی ئەم ئۆپەراسیۆنە و دائیرەکانی دوورخستنەوەو مووچەی فەرمانبەران و هێزە پاسەوانەکانی کۆچپێکردن و ڕێکخراوە نائاساییەکانی ئەم کارە، ناگرێتەوە.

ئەم حیسابە بچووکە ئەوەمان پێنیشان دەدات کە ئەگەر کوردەکان هیچ بەرخۆدانێك لە خۆ نیشان نەدەن و ئامادەییی خۆیان بۆ کۆچکردن دەربڕن و، بە هەمان شێوە تورکەکانیش بە ڕەزامەندیی

خۆیان بیانەوێ لە کوردستان جێگیر بن، دیسان خەرجیی پێویست زەمینەی سەرکەوتنی ئەم پرۆژەیە خۆش ناکات.

چەند باوەڕهێنان بەوەی کە کوردەکان (تەنانەت ئەگەر چەکیش بکرێن) ڕەزامەندیی خۆیان بۆ دوورخستنەوە لە شوێنی خۆیان دەربڕن، شتێکی پڕوپووچ بێ، بە هەمان ئەندازە قەناعەتکردنیش بەوەی کە تورکەکان بە ویستی خۆیان ولاتی باوباپیرانیان بەجێ دەهێڵن و لە هەرێمێکدا نیشتەجێ دەبن کە کەش و هەوایەکی دژواری هەیە، شتێکی پڕوپووچە.

گریمان کوردەکان وەکوو گەلەمەڕی ئارام ڕازی دەبن بە دوورخستنەوە لە چیاو دەشتەکانەوە بۆ شوێنی دووردەست، کەوابوو پێویستە جێگەی تازە بۆ نیشتەجێبوونیان پەیدا بکرێ.

ئایا گوندییەکی بێچارەی تورکی ئەنادۆڵ کە بەزۆر بە گاسنەکەی (نیڵ) خۆی نانێك دەردێنێ، ڕێ بە هاتنی کەسێکی نائاشنا دەدات کە دێت نانەکەیی لەگەڵدا بەش بکات و بخوات ؟ ئایا ئەوەندە باوەڕی بە چارەنووس هەیە ؟

هەروەها ئەو تورکانە کە لەبری کوردەکان لە کوردستان دەمێننەوە، لەکوێ و چۆن نیشتەجێ دەکرێن ؟

بۆ نموونە، با تارتارە دوبورجا (Doburca) و کریم (Krm)ـەکان و تورکەکانی ئازەربایجان لەبەرچاوبگرین، ئایا کۆچ پێکردنی ئەم مرۆڤانە بۆ شوێنێك کە ناتوانن هیچ سوودێکی لێ ببینن، شتێکی شیاوە ؟ ئەگەر ئەمەش بکرێ، ئایا دەتوانن لەگەڵ کەش و هەوای هەرێمی کوردستاندا هەڵ بکەن ؟

ئەو نموونەیەی کە ساڵی ١٩٠٢ لەسەر کۆچەرەکانی (کریت) تاقی کراوەتەوە، دەریخستووە هەرێمی کوردستان میواندۆستی، بەرامبەر بە هیچ کەسێکی تر، لە کوردەکان خۆیان بەدەر نیشان نادات و کەسی تر ناتوانێ لەوێ بژی. کۆچەرەکانی کریت بۆ ئەوەی لە ئاوی فورات نەپەڕنەوە، هەموو یارمەتییەکانی دەوڵەتیان ڕەت کردوەتەوەو بە خەرجیی خۆیان لە ئەنادۆڵ خۆیدا نیشتەجێ بوون. ئەگەر بۆ ساتێکیش وەها بیربکەینەوە کە حکوومەتی ئەنقەرە دەیەوێ بەشێکی تورکەکانی ئەنادۆڵ و تراکیا بگوێزێتەوە بۆ وڵاتی کوردان، ئەوا دەتوانین بڵێین ئەم پرۆژەیە هیچ سەرکەوتنێکی بە نسیب نابێ. کوردستان، نەك لەئەمڕۆوە، بەڵکوو لە سەدان ساڵ پێش ئێستاوە، کاتێ تورکەکان لە ڕۆژهەڵاتەوە کۆچیان دەکرد بەرەو ڕۆژئاوا، نەبوو بە شوێنێکی نیشتەجێبوونیان، بەڵکوو تەنیا بوو بە ڕێگەی دەربازبوونیان و، کاتێکیش ئاوی (فورات)یان تێپەڕاند، وڵاتیان بۆ خۆیان دۆزییەوە.

شیکردنەوەو ڕوونکردنەوەکانی سەرەوەمان، دەمانگەیەننە ئەنجامێکی دیاریکراو کە پشت بە ئامارەکان دەبەستێ.

بێ‌مرۆڤ هێشتنەوەی خاکی کوردستان و ئۆپەراسیۆنی جێگیرکردنی خەڵکی تر، تەنیا بۆ تورکیایەك کە هەموودەمێك بودجەیەکی کەمی هەیە، بەڵکوو بۆ ئەو وڵاتە گەورانەش کە بودجەیەکی سیستەماتیك و ئابوورییەکی بەهێزیان هەیە، دیسان کارێکی سەخت و دژوارە.

تەنانەت ئەگەر گریمان بودجەی جێبەجێکردنی پرۆژەکەش لەئارادا بێ، دووبارە سەرکەوتن بەدەست ناهێنێ. شوێنێك پێویستە بۆ چۆڵکردنی کوردستان، بەڵام ئەم شوێنە لە هیچ کوێیەك پەیدا نابێ. بە

هـەمان شـێوە، کەرەسـتە پێویـستە، کـە دەسـتیش ناکـەوێ، بـۆ پڕکردنەوەی کوردستانی چۆڵکراو.

لە ئەنجامدا، بە ئاسانی ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ کە ئەم یاسایە جێبـەجێ نابـێ و، پێـشبینیی چارەنووسـی کـوردانیش دەکـرێ. بێگومانیشین کە بەڕێوەبەرایەتیی ئەنقەرە ئاگادارن کە ئەو یاسایە هیچ کاتێك جێبەجێ ناکرێت. باشە کەوابوو بۆچی ئەم یاسایەیان دەرکردو بە شێوەیەکی ئاشکرا ڕایانگەیاند ؟!

بێگومـان ئەمـە تـەنیا بـۆ بـە ڕاسـت نیـشاندانی دڕندایەتیـەکانی خۆیانە لە کوردستان (کە هەمیشە ئەنجامی دەدەن).ئەو یاسایە تەنیا بۆ داپۆشینی دڕندایەتیـەکانیان و پاساودانەوەی بەڕێوەبەرایەتیەکەی مستەفا کەمال پاشایە لە تورکیا، بۆ بە ڕاست نیشاندانی ئەوانەیە کە بەرژەوەندیان لە مانەوەی ئەم بەڕێوەبەراتیەدایە.

پێشتر ئاماژەمان بەوە کردبوو کە یاساکە لە ٥ی مایسی ١٩٣٢دا دەرچووە. ماوەیەکی کورتی دوای ڕاگەیاندنی ئەم یاسایە، جۆش و خرۆشـێك لـە هـەموو کوردسـتاندا پەیـدابوو. حکوومـەت کـە لـە ڕاپەڕینێکی تری کوردان دەترسا، دەیویست ڕای گشتی ئارام بکاتەوە. لەبەرئـەوەش لەڕێگـەی یاسـایەکەوە خـۆی بـەدرۆ نەخاتـەوە، هیـچی نـەوت. بـەڵام باس و خواسی ئـەوەی کە ئەم یاسایە هێشتا لە قۆناغی لێکۆڵینەوەدایەو دە ساڵی تر قسە لە جێبەجێکردنی دەکرێت، لەنێو خەڵکدا بڵاوکرایەوە (دەوڵەت). لەگەڵ ئەمەشدا، کۆکردنـەوەی چەك لە کوردستان بەردەوام بوو، چونکە ئیدی کوردەکان ئەو مەترسیانەیان دەبینی کە هەموو ڕۆژێك ڕووبەڕوویان دەبوونەوەو، دەیانویست دەست

بەچەك بن بۆ هەر جۆرە پەلامارێکی چاوەڕوانکراوی بەرپرسانی تورکیاو، بەو مەبەستەشەوە هەموو شتێکی خۆیانیان دەفرۆشت.

لێرەدا بەشە بابەتێکی ڕۆژنامەیەکی عەرەبی بەناوی "القبس"ـەوە دێنینەوە کە ڕۆژی ١٩ی ئاب بە سەردێڕی "خۆڕاگریەکانی بەرامبەر یاسای دوورخستنەوەی کوردان" و سەبارەت بە کێشەی کورد لە کۆماری تورکیا بڵاوکرابووەوە:

((سێ ساڵ پێش ئێستا، حکوومەتی تورکیا یاسایەکی بۆ دوورخستنەوەی کوردەکانی پارێزگاکانی ڕۆژهەلات بۆ ئەنادۆڵ و تورکیاو نیشتەجێکردنی تورکەکانی باڵکان لەباتی ئەوان، ئامادەکردبوو. ئەم یاسایە تائێستا جێبەجێ نەکراوە. شای ئێران کاتی سەردانەکەی خۆی بۆ تورکیا، ڕێککەوتنێکی لەگەڵ بەرپرسانی ئەم وڵاتەدا سەبارەت بە کێشەی کورد لە ئێران و تورکیا مۆر کرد. هەر دوای ئەم ڕێککەوتنە، حکوومەتی ئەنقەرە هەلی جێبەجێکردنی یاساکەی قۆستەوە، بۆیە بۆ ڕێگرتن لە پەنابردنی ئەو کوردانەی وا نایانەوێ دووربخرێنەوە بۆ عیراق و سووریا، لەگەڵ هێزەکانی فەرەنساو ئینگلتەرەدا لەسەرسنوورەکان ڕێك کەوت. دوای ئەوەی حکوومەتی ئەنقەرە وڵاتە هاوسنوورەکانی خۆی بۆ هاوکاری قایل کرد، کەوتە ئۆپەراسیۆن لە هەرێمی (بۆتان). ئەم هەرێمە چیاییە کە سنووری هاوبەشی لە گەڵ ئێران و عیراق و سوریادا هەیە، شوێنێکی زۆر گونجاوە بۆ ئەو کوردانەی هەرێمەکانی باکوور کە لە دەستی تورکەکان ڕا دەکەن. بەم جۆرەش، حکوومەتی ئەنقەرە شوێنێکی ستراتیژی‌ی کوردانی چۆڵ کردو خستیە بەر خزمەتی خۆی. لەلایەکی

ترەوە، لەکاتێکدا دانیشتوانی هەرێمەکە ناچار دەکرێن خۆ ئامادە بکەن بۆ دوورخستنەوە، ئەو هێزانەی سوپای تورك کە پێشتر لە (جزیرە) بوون، ناوەندی شڕناخ داگیردەکەن. کوردەکانیش، بەرامبەر بە فەرمانی بەرپرسانی دەوڵەت، زیاتر لەوەی کە پەنا ببەنە بەر چیاو گوندە بچووکەکانی کوێستانەکان و چاوەڕێی مانەوە بن، هیچ چارەیەکیان لەبەردەم چارەنووسی خۆیاندا بۆ نامێنێتەوە. کەنعان پاشای فەرماندەی باڵی عەسکەریی دیاربەکر، خۆی بۆ خۆی چووە شڕناخ و بەرپرسیی ئۆپەرسیۆنەکەی گرتە ئەستۆ.

کاتێ ئەم فەرماندەیە چاوی بەوە دەکەوێ کە کوردەکان لە دەستی یەکەکانی سوپا ڕا دەکەن و خۆیان دەشارنەوە، ئەوسا تۆپەکانی (کە پێشتر برابوونە ئەوێ) هێنایە جزیرەو پەناگەی کوردەکانی پێ بۆمباباران کرد. لە قەزای دیجلە (؟)ی سووریا کە هاوسنووری ئەو هەرێمەیە، شەوان دەنگی تۆپ و تفەنگ دەبیسرا. تەنانەت فڕۆکەکانیش بۆ ماوەی چوارپێنج ڕۆژ بەشداریی سووتاندنی گوندەکانیان کرد. دوای ئەو بۆمبابارانە، هێزی پیادە فەرمانی پاکسازیی هەرێمەکەی وەرگرت. هەر لەوکاتەشەوە، کوردەکان و هێزەکانی سوپای تورك ڕووبەڕووی یەکتر بوونەوەو کەوتنە ناو پێکدادان. کوردەکان کە مردنیان لە وڵاتی خۆیاندا لە مردن لە ڕێگەیەکی هەزاران کیلۆمەتریدا پێ باشتر بوو، بێئومێدانە شەڕیان دەکردو دوو دەستەی هێزی پیادەی سوپایان بەدیلی گرت. ئەمەش کارێکی کرد چەك و تەقەمەنییان دەست بکەوێ، کە پێویستیان پێیان هەبوو بۆ درێژەپێدانی ژیان و پاراستنی خۆیان. خێڵە دراوسێکانی تری ئەوێ

کە لەگەڵ ئەمانەدا هاووڵاتی بوون، هەستیان بە مەترسی ی سەر خۆشیان کردو بڕیاری یارمەتیدانی ئەوانیان دا.

١٥ی ئابی ساڵی ١٩٣٤، دووبارە شەڕ کەوتەوە نێوان خێڵە کوردەکان و یەکەکانی سوپای تورکیا. لەبەر ئەوەی هێزەکانی سوپا نەیانتوانی لە هەرێمی چیاییدا مانۆڕی باش بکەن، زیانێکی زۆریان بەرکەوت و ڕێژەیەکی بەرچاوی پێداویستی شەڕیش کەوتە دەستی کوردان.

وەکوو هەندێك لە ڕۆژنامەکان نوسیوویانە: ((ئەمە ڕاپەڕینێکی کوردان نییە، بەڵکوو خۆڕاگرییانە بەرامبەر بە بەڕێوەبەرایەتی ی ئەنقەرە کە دەیەوێ دووریان بخاتەوە بۆ ڕۆژئاوا)).

دوایین ڕستەکانی بابەتەکەی ڕۆژنامەی "القبس"، هەندێك شتی سەبارەت بە ڕاپەڕین (گوایە ڕاپەڕین)ی کوردان تێدایە، هەندێك ڕۆژنامە دەیانەوێ وەها بیبیستن.

بێگومان هەتا ئەو کاتەی کوردان بوونێکی نەتەوەیی بۆ خۆیان پەیدا دەکەن، سەرهەڵدان و ڕاپەڕین لە کوردستاندا هەبوە و دەبێ و لە ئایندەشدا بەردەوام دەبێ. بەڵام ئەو ڕووداوانەی کە ڕۆژنامەکە باسیان دەکات، هیچیان ڕاپەڕینێکی ڕێکخراوی سەرۆك خێڵەکان نەبوون، بەڵکوو خۆڕاگری و چالاکی ی خۆپاراستن بوون بەرامبەر بە بەڕێوەبەرایەتییەك کە هەمیشەو بەبێ هیچ دوودڵییەك ئامادەی کوشتاری هاووڵاتیانی خۆیەتی. ئەمە شتێکە کە یاساکانی سروشت بە شێوەی مافی ژیان و خۆشەویستی ی ژیان و، یاساکانی سزادانیش بە شێوەی پارێزگاری ی ڕەوا ناساندوویانە.

سەرانی کورد کە هەمووردەم ئامادەی ڕشتنی خوێنی خۆیان و نەتەوەکەیانن بۆ ڕزگارییان، تا ئەو کاتەی هەلومەرج لەبار و ئەو

کـارەش قـازانجی بـۆ ژیـانی کـوردان نـەبێ، لـە ڕژانـدنی خوێنـدا زۆر هەسـتیارانە هەڵس‌وکـەوت دەکـەن. لـەوەش زیـاتر، ئـەوە تـەنیا هـەلێك دەداتـە حکوومـەتی ئەنقـەرە، کـە هەمیـشە ئامـادەی ڕشـتنی خـوێنی کوردانەو تەنیا سوود بەوان دەگەیەنێ.

دیارە مرۆڤ بەئاسانی لەوەش تێدەگات کە حکوومـەتی ئەنقەرە، بۆ شـاردنەوەی دڕندایەتیـەکانی خـۆی، جاروبـار ئـەم جـۆرە ڕووداوانـەی وەکـوو ڕاپـەڕین نیـشان داوە. بۆ ئـەوەی بۆچـوونێك سـەبارەت بـەم شـتە بـدەین بەدەسـتەوە، لێـرەدا بەشـێکی نامەیـەك بڵاودەکەینـەوە کـە سەبارەت بەم ڕاپەڕینانەیە و ١٨ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٣٤ نووسراوە:

((چەند ڕۆژ بەر لە ئێستا، مەفەرزەیەکی بیست کەسی لە سەربازەکانی سـوپا، بـە مەبەسـتی کۆکردنـەوەی چـەك، سـەریان لـە مـاڵی ئیـبراهیم ئاغـای بـرازای خوالێخۆشـبوو "محەمـەدی عـەلی یـوونس"[8] دا. خانـەخوێ کاتـێ چاوی بـە چـەکدارەکان دەکـەوێ، ماڵەکـەی بـەجێ‌دەهێڵێ‌و خـۆی لـە مـاڵی دراوسـێکەیان دەشـارێتەوە. سـەربازەکان تەقـەیان لـێ کـردو کوشـتیان. دوو خزمەتکارەکەشی کـە دەیانویـست لـە شـوێنی ڕووداوەکـە ڕا بکـەن، بـە هـەمان شـێوە کـوژران. کاتـێ بـرازاو خزمـەکانی ئیـبراهیم ئاغا ڕووداوەکە دەبیـستن،

[8] محەمەدێ عەلیێ یوونس "Mehmedê Aliyê ûnis"ی سـەرۆکێکی دیـاری خێلاتـی بـە گـەلی چـیایی ناسـراو کـە لـە چـیاکانی ساسـۆن دەژی، لەلایـەن بەڕێوەبەری قەزاوە دەعوەت کرابوو بۆ نانی ئێوارە. بەڵام کاتی میوانداریەکە، بە دەستی جەندرمەکان کوژرا. شایانی باسە، دوو خزمەتکاریشی کە لە دەرەوە بە سـواری ئەسـپەکانیانەوە چـاوەڕێی ئـەویان کردبـوو، هـەمان شـتیان بەسـەردا هات‌و چارەنووسیان وەکوو یەکی لێ هات.

هەست بە مەترسی دەکەن و چەك هەڵدەگرن و گوند بەجێدێڵن. مەفرەزەکەش دوایان دەکەوێ و تەقەیان لێ دەکات، ئەوانیش وەڵامیان دەدەنەوە. لە ئەنجامدا فەرماندەیەك و دوو سەرباز دەکوژرێن. دواتر کوردەکان پەنایان بردە بەر چیاو، بەرپرسانی حکوومەتیش (دوای بیستنی ڕووداوەکە) مەفرەزەی تریان ڕەوانەی هەرێمەکە کرد.

ئەو شتانەی کە بە ڕاپەڕینی کوردەکان ناودەبرێن، ئەم جۆرە ڕووداوانەن و، سەرکردە کوردەکانیش بەوە تاوانبار دەکرێن کە هاوولاتیەکانی خۆیان دەخەنە مەترسییەوە.

با بچینەوە سەر باسی سەرەکیی بابەتەکە، کە بوو بەهۆی ئەوەی لەم شتانە بدوێین. دوای ڕووداوەکانی بۆتان، فەرماندەی باڵی عەسکەریی دیاربەکر، لەبەر هۆیەکی نەزانراو، ڕۆیشتەوە دیاربەکرو ئۆپەراسیۆنەکان وەستان. وەکوو هەموو جارێکیش، ژنان و پیران و منداڵان بەتایبەتی و خەڵکی بێچەك بەگشتی، زیانی ئەنجامە بێخێرەکانی ئەم ئۆپەراسیۆنانە بەرکەوت.

دوای ماوەیەکی تر، شەوی ٢٧|٢٦ی ئەیلوول لە جزیرەوە هەواڵی دەستگیرکرانی ٣٢ پیاوماقووڵی ئەو هەرێمەمان پێدەگات، کە تەنانەت ڕێگەیان پێنەدراوە دواین قسەکانی خۆیان بە بنەماڵەکانیان بڵێن و خراونەتە زیندان. لە هەمان شەودا ئەم ٣٢ کەسە بەرەو دیاربەکر دەبرێن. بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی کە لە شوێنە جیاوازەکانی هەرێمی جزیرەوە بە ئێمە دەگەن، هەر لەو کاتانەدا کە ئەوانە دەبەن، زیاتر لە

١٠ گۆرانیبێژیش کە بەیت و بالۆرەیان بە بالآی سەرکردە ڕاپەڕیوە شەهیدکەوتوەکاندا گوتووە، دەستگیر دەکرێن[٩].

کاتێ پیاوماقوولانی جزیرە دەگەیەننە دیاربەکر، ئازادیان دەکەن و، ڕۆژی دووهەم کەنعان پاشا لە ماڵی سوپا، وەکوو ئەوەی هاوڕێی کۆنی بن، میوانداری و پێشوازیی گەرمیان لێ دەکات. لەوەش زیاتر، لەبەرئەوەی فەرماندە دەیەوێ خۆی لە چاوی ئەوانەدا شیرین بکات، ئەوانە دەعوەتی سینەمای بنەماڵەی ئەفسەران دەکات. ڕۆژی دواتر ئەم دوورخراوانە، بەبێ ئەوەی چاوەڕوانی میواندارییەکی تر بن، سوپاسی خاوەن ماڵە بەڕێزەکەیان دەکەن و دەگەڕێنەوە. ئەو ماوەیە کە تێپەڕ بوو، چی بوو بەهۆی ئەوەی کە بەرپرسان ناچار بکات وەها بجووڵێنەوە ؟ بێگومان مەترسیی بەرخۆدانێکی چەکدارانەو ئەگەری ڕاپەڕینێکی تر ! هەواڵی دوورخستنەوەی ئەم ٣٢ پیاوماقووڵە کە بەشێکی

---

[٩] لەم ڕێگەیەوە، دەگوترێ فۆلکلۆری کوردی دەوڵەمەندییەکی زۆری هەیە. زۆربەی ڕووداوەکان بە گۆرانیی جیاواز دەهێنرێنەوە سەر زمان. تەنانەت سەرکەوتنی میرنشینەکان و، ڕووداوی نێو شەڕەکان و شەڕوشۆڕی خێڵەکان و قارەمانی شەڕە بچووکەکانیش، لە گۆرانی و بالۆرەکاندا دەست نیشان کراون. هەر لەبەر ئەم هۆیەش، بۆ ئەوەی کە جارێکی تر نەگەڕێنەوە، ویستیان دووریان بخەنەوە لە وڵاتی خۆیان. شیعرەکان لەڕێگەی ئەم ئەدەبیاتەوە کە سەرچاوەیان کردەوەکانی خەڵکە، لەدوای ١٩٢٥ـەوە هەموو ئەو ڕووداوانەشی تۆمار کردووە کە هاتوونەتە ئاراوە. ئەم دێڕانە کە ئەدەبیاتی میللین و بە گۆرانی دەگوترێنەوە: باسی شێخ سەعید لەکاتی گەمارۆدرانی دیاربەکردا، گیرانی خارپووت لەلایەن کوردەکانەوە، دوورخرانەوەی سەرکردە کوردەکان بۆ وڵاتە بیانییەکان و هەوڵدانەکانیان بۆ ڕزگاریی وڵاتی خۆیان، دەکەن.

زۆری کوردستانیان بۆ گەیشتن بە دیاربەکر تێپەڕاندبوو، لە هەموو کوردستاندا بڵاوبووبووەوە. خەڵك دووبارە خرۆشابوو: تەنانەت شتی زۆر سەبارەت بە خۆسازدان بۆ ڕاپەڕین و گیانبەختکردن دەبیسترا.

حکوومەتی ئەنقەرە، سەرباری تێپەڕینی ١٠ ساڵ بەسەر کۆکردنەوەی چەکی کوردستاندا، هێشتا لە ڕاپەڕینێکی چەکداری دەترسا، لەبەرئەوە فەرمانی گەڕانەوەی ٣٢ کەسەکەی بۆ جزیرە دەرکردو، تەنیا ڕووداوەکانی بۆتان و قوربانیەکانی بەس بوون. لەڕاستیدا یاسای جێبەجێکراوی حکوومەتی ئەنقەرە وەها ڕادەپەڕێنرێ، جاروبار پەلاماری هەرێمێکی کوردی دەدات.

هەرچەندە کۆیلایەتی‌ی کوردان تاکوو سەدان ساڵی تریش بەردەوام بێ، دیسان ئەم سیستەمە ڕێگە بە تورکیا نادات خەڵکی کورد لەناو بەرێ. حکوومەتی ئەنقەرەش هەموودەم خەڵکێکی بێتاوان کە دەستەکانی چەك هەڵناگرن، بۆ خۆشی‌ی خۆی، دەکوژێ. بەگوێرەی ئەو شتانەی کە باسمان کردن، یاسای دوورخستنەوە شتێکی لەوە زیاتر نییە کە بەهانەیەك بێ بۆ ستەمی زیاتری بەڕێوەبەرانی ئەنقەرە لەسەر خەڵکی کوردو، تەنیا هەلومەرجی ئەوەشیان بۆ فەراهەم دەکات. ئەوەش لەسەردەمێکدا کە کۆیلە ڕەشپێستەکان و تەنانەت ئاژەڵەکانیش لە پەلامار دەپارێزرێن.

ئەو ئامانجانەی کە سەرکردە کوردەکان بەدوایانەوەن: زۆر سادەن، ئەوەش تەنیا پێکهێنانی بوونێکی نەتەوەیی‌یە بۆ پاراستنی خەڵکی خۆیان لە هەر جۆرە پەلامارێکی دەرەکی. سەرکردە کوردەکان لە

هـەموو شـوێنێك تاقیـب دەكـرێن و، ڕێـی تێدەچـێ هـەمووكاتێك لەمەترسیدا بن، بەڵام هیچ كاتێك بێهیوا نابن.

سـەركردە كوردەكـان دەزانـن چـییان دەوێ و، بـۆ بەدەسـتهێنانی ئەوانـەش بـەبڕیارن و زۆر سـادەن و، فرمێـسك بـۆ مەینـەتی و ئـازاری نەتـەوەكانی تـر هەڵدەڕێـژن و باوەڕیـان بـە ((ڕاسـتی لەپێـشكەوتندایەو هیچ شتێك ڕێی لێ ناگرێ)) هێناوە.

لەكۆتاییـدا، پـاراگرافێكی فەرهـەنگی دیپلۆمـاسـی "ڤاسـیلی نیكیتین" سەبارەت بە كێشەی كورد دێنینەوە:

((وەكـوو ئـەنجامی ئـەم شـتە كورتـە، دەمـەوێ بـاوەڕی قـووڵی خـۆم بهێنمە سەر زمان: چارەنووسی كێشەی كورد چی دەبێ با ببێ. ئیـدی ویـژدانی نەتـەوەكان ناتوانـێ چاوپۆشـیی لـێ بكـات و، لـە بـاری عەدالەتـەوە، پێویـستە ئـەم كێشەیە بـەگوێرەی چـەمكە هاوبەشـەكانی مرۆڤایەتی كە وەكوو خەزێنەن، چارەسەر بكرێت. ئیتر دەرفـەت نـەماوە ئەم جۆرە هەوڵانە پووچەڵ بكرێنەوە)).

قەڵەمشاهـ

١٥ی تشرینی یەكەمی ١٩٣٤

هەرگۆڵ ئازیزان "جەلادەت عالی بەدرخان"

لەچاپدراوەکانی " بنکەی ژین "

١. ڕەفیق سالح، ڕۆژنامەی ژیان: ژمارە (٢٥٩-٣٢٠)، لێکۆڵینەوەی سدیق سالح، ب٣، (٢٣×٣٤سم)، ٢٨٢ل.
٢. عبدالرقیب یوسف، پەیدابوون و دروستکردنی چەکی ئاگردار، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٤، ٧٢ل.
٣. کوردستان لە بەڵگەنامەکانی کونسڵی فەڕەنسی لە بەغدا ساڵی ١٩١٩، لە فەڕەنسییەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٤، ١٧٢ل.
٤. بازیل نیکیتین و کوردناسی، لە فەڕەنسییەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٤، ٢٧٢ل.
٥. عبدالرقیب یوسف، لە بەڵگەنامەکانی حکومەتی شێخ مەحمود: تۆمارێکی شارەوانیی سلێمانی ١٩٢٣-١٩٢٤، لێکۆڵینەوەی سدیق ساڵح، (٢١×٣٣سم)، ٢٠٠٤، ٢٦٦ل.
٦. گ. گرینڤیل، گ. س. پ. فریمان، ڕۆژژمێرەکانی کۆچی و زایینی، لە فەڕەنسییەوە وەرگێڕانی نەجاتی عەبدوڵڵا، (٢١×١٩سم)، ٢٠٠٤، ١١٥ل.
٧. ڕەفیق سالح، ڕۆژنامەی ژیان: ژمارە (٣٢١-٤٠٠)، لێکۆڵینەوەی سدیق سالح، ب٤، (٢٣×٣٤سم)، ٢٠٠٥، ٣٥٨ل.
٨. سدیق ساڵح، سەرجەمی بەرهەمی عەبدولعەزیز یاملکی، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ١٨٣ل.

٩. كوردستانی عیراق له بەڵگەنامەكانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا، لـه ئینگلیزییـەوە وەرگێڕانـی سـەلمان عـەلی، ب١، (١٤,٨٥ × ٢١سـم)، ٢٠٠٥، ٢١٤ل.

١٠. عەبدوڵڵا زەنگەنە، ڕۆژی كورد: گۆڤاری جڤاتی قوتابیانی كورد له ئەستەموول ١٩١٣، (١٧ ×٢٤سم)، ٢٠٠٥، ٤٢٠ل.

١١. ڕەفیق سالّح، یادگاری لاوان و دیاری لاوان، لێكۆڵینـەوەی سدیق سالّح، چ١، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ٢٢٠ل.

١٢. دكتـۆر سـەلاح محەمـەد سـەلیم هـروری، عەبـدولڕەزاق بـەدرخان ١٨٦٤-١٩١٨: ژیـان، تێكـەلیێن سیاسـی، خـەباتا چاندی، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ٨٤ل.

١٣. ڕەفیق سالّح، یادگاری لاوان و دیاری لاوان، لێكۆڵینـەوەی سدیق سالّح، چ٢، (١٦×٢٣سم)، ٢٠٠٥، ٢٢٨ل.

١٤. ئەلیكساندەر خۆدزكۆ، چەند لێكۆڵینەوەیەكی زمانەوانی دەربارەی زمـانی كـوردی (دیـالێكتی سـلێمانی)، لـه فڕەنـسییەوە وەرگێڕانـی نەجاتی عەبدوڵڵا، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ١٨٦ل.

١٥. جان ر. پێری، كەریم خانی زەند: مێژووی ئێران لەنێوان ١٧٦٤-١٧٨٩، له فارسییەوە وەرگێڕانی سەلاحەددین ئاشتی، (١٧ × ٢٤سم)، ٢٠٠٥، ٦٨٥ل.

١٦. گ. ر. درایڤـر، درایڤـر و كـورد: كۆمـەڵی پێـنج وتـار، لـه ئینگلیزییـەوە وەرگێڕانـی ئـەنوەری سـوڵتانی، (١٤,٨٥ × ٢١سـم)، ٢٠٠٥، ١٢٨ل.

١٧. سدیق سالّح، سەرجەمی بەرهەمی محەمەدئەمین زەكی بەگ، ب١، (١٦×٢٣سم)، ٢٠٠٥، ٣٧٠ل.

١٨. الدكتور محمد علي الصويركي الكردي، الأكراد الأردنيون ودورهم في بناء الأردن الحديث، (١٧ × ٢٣,٥ سم)، ٢٠٠٥، ١٨٦ص.
١٩. شەمعی و محەمەد ئیبراهیم ئەردەڵانی، دوو (ذەیل)ی شەرەفنامەی بتلیسی، ئامادەکردنی ئەنوەر سوڵتانی، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٥، ١٨٠ل.
٢٠. عبدالرقیب یوسف، تابلۆکانی شەرەفنامە، چاپی سێیەم، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٠٥ ، ٢٧٥ل.
٢١. مختارات من كتاب الموصل وكركوك في الوثائق العثمانية، ترجمة وتعليق د. أ. خليل علي مراد، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٥، ٣٢٥ص.
٢٢. الآثار الكاملة للمؤرخ الكردي محمدأمين زكي (مشاهير الكرد وكردستان)، الجزء الثاني، إعداد رفيق صالح، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٥، ٤٩٥ص.
٢٣. ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە بەڵگەنامەکانی وەزارەتی دەرەوەی بریتانیادا، لەئینگلیزییەوە وەرگێڕانی ئەنوەر سوڵتانی، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٥، ٤٦٢ل.
٢٤. نوشیروان مصطفى امین، حکومت کردستان: کردها در بازی سیاسی شوروی، ترجمه سمایل بەختیار، (١٦ × ٢٤ سم)، ٢٠٠٥، ٣٠٢ص.
٢٥. د. یاسین سەردەشتی، هەڵوێستی حزبی توودە لەحاست کێشەی نەتەوایەتیی گەلی کورد لە ئێران (١٩٤١-١٩٨٣)، (١٤,٨٥ × ٢١ سم)، ٢٠٠٥، ١٦٠ل.

٢٦. محەمەدئەمین زەکی، تاریخی سلێمانی وە وڵاتی، ئامادەکردنی ڕەفیق ساڵح، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٦، ل.

٢٧. الدكتور محمد علي الصويركي، **معجم أعلام الكرد**، (٢١ × ٢٩ سم)، ٢٠٠٦، ٨٥٠ص.

٢٨. توفيق وهبي بك، **الآثار الكاملة، الجزء الأول**، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٦، ٥١٠ ص.

٢٩. ئەنوەر سوڵتانی، **لاهووتی کرماشانی شاعیری شۆڕشگێڕی کورد**، (١٦,٥ × ٢٣ سم)، ٢٠٠٦، ٢٨٩ل.

٣٠-ڕەزای شەجیعی، **کتێبخانەی ڕۆژهەڵات**، (١٤٠٨٥×٢١)سم، ٢٠٠٦، ١٩٥ل.

٣١. ئارتوور کریستێنسێن، **ئێرانی سەردەمی ساسانییەکان**، (١٧ × ٢٤ سم)، ٢٠٠٦، ٧٠٦ل.

٣٢. جەلادەت عالی بەدرخان، **لەبلرەی کێشەی کوردەوە: سەبارەت بە دوورخستنەوەو بڵاوەپێکردنی کوردان، لەتورکییەوە وەرگێڕانی زریان ڕۆژهەڵاتی**، (١٤,٨٥ × ٢١سم)، ٢٠٠٦، ٥٦ ل.